

برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستایی بر پایه پیشران‌ها و زنجیره پیشین و پسین مطالعه موردی: روستای مسجدابوالفضل در ایرانشهر

دکتر عیسی ابراهیم‌زاده^۱، دکتر ابوذر پایدار^{۲*}

چکیده

نظر به اینکه برنامه‌های توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستایی در ایران به‌منظور عملیاتی‌کردن مصوبه برنامه ششم توسعه (جزء ۱، بند الف، ماده ۲۷)، به‌عنوان ضرورت توسعه پایدار روستایی کشور، هم‌اکنون در استان‌های مختلف در دست تهیه است، در همین راستا هدف پژوهش حاضر نیز تهیه و تدوین برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستای «مسجدابوالفضل»^(ع) از توابع بخش «بزمان» شهرستان «ایرانشهر» در استان سیستان و بلوچستان می‌باشد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و گردآوری داده‌ها با رویکرد ارزیابی مشارکتی روستایی^(ع) است و به کمک مدل‌هایی مانند تحلیل ساختار اجتماعی، ماتریس نیازسنجی، گردش روستایی، ترسیم درخت مشکلات و ترسیم ساختار سازمانی با نمودار «ون»، با همکاری نخبگان محلی انجام شد. علاوه بر بررسی‌های میدانی، شرکت‌کنندگان پژوهش، ۲۷ نفر از صاحب‌نظران ساکن روستا بودند که به‌صورت هدفمند (دلفی)، انتخاب شدند. وضعیت موجود هفت‌سرمایه (دارایی)، روستای مسجدابوالفضل^(ع) که می‌تواند به توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستا کمک کند و پیشران‌ها و وظایف هر یک از سازمان‌های دولتی متولی بررسی و تحلیل شد و نهایتاً پروژه‌های اشتغالزایی، زمینه‌های موفقیت و ظرفیت اشتغالزایی در قالب برنامه پیشنهادی اشتغال روستا ارائه شد. یافته‌های تحقیق نشان داد فرصت‌های (سرمایه) مناسبی در هفت بُعد تحلیلی طبق مدل به‌کارگرفته‌شده در روستا وجود دارد. براساس دستاوردهای حاصل از تحلیل یافته‌ها، سیاست‌ها، راهبردها و پروژه‌های اشتغالزایی نیز تدوین و ارائه شد. در صورت تحقق این برنامه‌ها، روستای مسجدابوالفضل در افق برنامه ۱۰ ساله، روستایی خواهد بود برخوردار از رفاه نسبی، اشتغال پایدار، اقتصاد صادرات‌محور متکی بر تولید و درآمد در بخش‌های سه‌گانه اقتصادی با محوریت بخش خدمات (تأکید بر خدمات گردشگری و رفاهی) و کشاورزی (تأکید بر کشاورزی نوین و دامداری هدفمند) با پشتیبانی بخش صنعت به‌ویژه صنایع دستی و فرآوری محصولات دامی و باغی. به‌منظور تحقق این مهم، حفظ و ارتقای ظرفیت‌های موجود بخش‌های اقتصادی روستا از طریق روش‌های نوین بهره‌گیری از فرصت‌ها و قابلیت‌های اقتصادی و با بهره‌گیری از تسهیلات و سرمایه‌گذاری بخش دولتی و عمدتاً غیردولتی ضروری است. ایجاد ظرفیت‌های جدید در بخش‌های اقتصادی از طریق توجه به نیازهای بازار با رویکرد صادرات محور، تداوم و ارتقای نقش تولیدی و توسعه‌ای روستا در منطقه، ایجاد و توسعه خدمات زیربنایی روستا از طریق سرمایه‌گذاری دولتی، تعاونی و خصوصی نیز از دیگر ضرورت‌های تحقق برنامه‌هاست. نکته کلیدی آن است که برنامه اشتغال روستا، مبتنی بر زنجیره پیشین و پسین و نمودار پلکانی تهیه شده تا مبتنی بر آن، توسعه اقتصادی روستا در قالب رویکرد فرایندی محقق شود.

جغرافیا و توسعه، شماره ۵۷، زمستان ۱۳۹۸

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۲/۱۷

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۲۵

صفحات: ۳۰-۱۳

واژه‌های کلیدی:

توسعه پایدار اقتصادی، برنامه اشتغالزایی، مدل هفت‌سرمایه، روستای مسجدابوالفضل، ایرانشهر.

مربوط به اشتغال، کمبود درآمد و در نتیجه فقر با پیامدهای چندجانبه به‌ویژه در نواحی روستایی گریبان‌گیر مردم و بالتبع مسئولان ملی و محلی است. به‌منظور رفع این مشکل تاکنون کشورها و مناطق مختلف، رویکردها و استراتژی‌های متفاوتی را در جهت توسعه روستایی در پیش گرفته‌اند (پاپلی‌یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۱: ۵۲)، تا به رفع مسائلی چون بیکاری و نبود برخورداری و در نتیجه محرومیت‌زدایی بپردازند؛

مقدمه

در آغاز هزاره سوم، بیش از یک میلیارد نفر از جمعیت دنیا کمتر از یک دلار در روز و حدود ۳ میلیارد نفر یعنی تقریباً نیمی از جمعیت جهان نیز درآمد کمتر از ۲ دلار در روز داشته و در فقر به سر می‌برند. در عین حال یک سوم از کودکان جهان از سوء تغذیه رنج برده و ۶۴۰ میلیون انسان هم بدون سرپناه زندگی می‌کنند (Heyuen & Zhang, 2017: 24). در ایران هم مسائل

۱- استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری - منطقه‌ای، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

۲- استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول)

ولی متأسفانه در ایران این راهبردها تاکنون نتوانسته‌اند راهکارهای عملی، مؤثر و سازگار متناسب با شرایط محیط روستاهای مختلف ارائه دهند. به گونه‌ای که علی‌رغم آنکه تاکنون در قالب ۵ برنامه توسعه قبل از انقلاب و شش برنامه توسعه بعد از انقلاب اسلامی، سعی شده‌است مسائل مربوط به اشتغال و الزامات اقتصاد روستایی مدنظر باشد و در چارچوب این برنامه‌ها انواعی از طرح و پروژه‌ها برای کمک به اشتغال و اقتصاد روستایی اجرا شده‌است؛ اما در عمل نتایج چندان مطلوبی از این برنامه‌ها حاصل نشده‌است. در این برنامه‌ها استراتژی‌های متفاوتی مانند سیستم‌های مالیاتی، رژیم‌های یارانه‌ای، فعالیت‌های ترویجی، طرح‌هایی چون بنگاه‌های زودبازده و پروژه‌های فقرزدایی و حمایت کالایی و جیره‌ای اجرا شده، ولی همچنان مشکلات رفع نشده‌است؛ زیرا تاکنون راهبرد و سیاستی یکپارچه بر اقتصاد و اشتغال و در نتیجه فقرزدایی روستاییان حاکم نبوده‌است (سیدعلی‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۸). به‌طور خلاصه می‌توان گفت اگر قرار باشد طرح و برنامه‌ای به پایداری برسد و در زندگی اجتماعات انسانی تأثیربخشی داشته باشد، نیاز است که تصمیم‌گیری و تهیه برنامه برحسب واقعیت‌های بستر جغرافیایی صورت گرفته و همه مراحل و فرایندهای برنامه‌ریزی به‌صورت مشارکتی انجام شود، زیرا با توجه به اینکه تاکنون بنابه ماهیت متمرکز نظام برنامه‌ریزی در ایران، برنامه‌ها با رویکرد از بالا به پایین تهیه و اجرا شده، شاهد ضعف در برنامه‌ریزی و مدیریت اقتصاد روستایی و در نتیجه رکود در توسعه روستایی هستیم. به‌نظر می‌رسد حاکمیت دیدگاه کارشناس‌محور بر تهیه برنامه‌های توسعه اقتصادی و ارائه راهکارها و برنامه‌های از بالا به پایین منجر به تضعیف جنبه مشارکتی برنامه‌های اشتغال و عدم انطباق این برنامه‌ها با واقعیت‌های حاکم بر فعالیت و معیشت روستاییان در مناطق کشور شده‌است؛ بنابراین اقتصاد روستایی ایران از مسائلی چون بخشی‌بودن، بی‌توجهی

به پیشران‌ها، کم‌توجهی به اولویت‌ها و نیازها، لحاظ نشدن نیازهای واقعی روستاها در برنامه‌های توسعه و طرح‌های اقتصادی، رنج می‌برد. در حال حاضر در قالب برنامه ششم توسعه اقتصادی-اجتماعی کشور؛ تهیه برنامه‌های اجرایی به‌منظور تحول سازنده در توسعه روستایی، تحت عنوان برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالی روستایی در دستور کار قرار گرفته است. از این رو ضروری است تهیه و اجرای برنامه‌های اشتغال با رویکرد مشارکتی و تسهیل‌گری انجام شود. چنانکه در بند (د) زیربخش ۶-۲ ماده ۶ شیوه‌نامه تدوین برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالی روستایی در استان‌های کشور نیز به روش‌شناسی مشارکتی و تسهیل‌گری اشاره شده‌است (معاونت امور اقتصادی و هماهنگی برنامه و بودجه- امور آمایش سرزمین، برنامه‌ریزی و محیط‌زیست: کارگروه تخصصی توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستایی، شهریور ۱۳۹۶: ویراست نهایی). علاوه بر برنامه‌های حکومتی، سازمان‌های بین‌المللی نیز برنامه‌ها و پروژه‌های توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی متعددی در ایران و به‌ویژه استان سیستان و بلوچستان (مانند پروژه منارید، ترسیب کربن، مدیریت جامع حوضه آبخیز و...) در دهه اخیر اجرا کرده‌اند. همچنین در سال‌های اخیر سازمان‌های غیردولتی و خیریه‌ای نیز برنامه‌های اقتصادی و اشتغالی متعددی در روستاهای کشور اجرا کرده یا در حال اجرا هستند. به‌عنوان نمونه تنها در منطقه سیستان بیش از ۷۰ سازمان دولتی و ۳۵ نهاد خیریه، برنامه‌های خود را به سمت اشتغال روستایی هدایت کرده یا اینکه در حال اجرای برنامه ویژه اشتغال هستند، اما مسئله اینجاست که همه این دست‌اندرکاران نتوانسته و نمی‌توانند بیکاری را از منطقه رفع کنند یا کاهش دهند، زیرا واقعیت‌های موجود این مهم را تأیید می‌کند که این سازمان‌ها و نهادهای ملی و بین‌المللی، برنامه فرایندی، منظم، علمی و واحدی

هدف اصلی در این مقاله آن است تا یک نسخه علمی با روش‌شناسی مناسب و مرتبط با یک برنامه اقتصادی و اشتغالزای روستایی ارائه دهد و به‌عنوان یک الگو در ارائه طرح‌ها و برنامه‌های توسعه روستایی از آن الهام بگیرند. از این رو این پژوهش چیزی فراتر از تهیه یک برنامه است و درصدد آن است تا به این پرسش اساسی پاسخ دهد که با چه روش‌شناسی و فرایندی می‌توان یک برنامه توسعه اقتصادی کارآمد و اثربخش را برای یک روستا تهیه کرد؟

مبانی نظری پژوهش

نظریات و مدل‌های مختلفی در ارتباط با توسعه اقتصادی روستاها در سده اخیر مطرح شده‌است. از مهم‌ترین این نظریات که به تحلیل و تبیین فرایند تحولات اقتصادی روستاها و همچنین تحلیل روند اشتغال و فعالیت در نواحی روستایی می‌پردازد، نظریه چرخه حیات (توانایی برای تبیین روند تغییرات کمی و کیفی در اشتغال و اقتصاد روستاییان)، توسعه درون‌زا، ظرفیت‌سازی و توسعه یکپارچه روستایی (تأکید بر منابع محیطی و انسانی درون منطقه و مبنا قراردادن آن‌ها برای تهیه برنامه اشتغال روستا و همچنین ظرفیت‌هایی که ارتباطات مکانی برای توسعه اقتصادی یکدیگر ایجاد می‌کند)، رویکرد کشاورزی کم‌نهاد (توانایی تبیین و ارائه فعالیت‌هایی با وابستگی کم به منابع کمیاب در منطقه مورد نظر، خصوصاً آب و خاک)، رویکرد معیشت پایدار (با مدل پنج‌سرمایه و جست‌وجوی راه‌هایی سازگار و پاسخگو برای تقویت معیشت خانوار روستایی) و برنامه‌ریزی مشارکتی (قابلیت زیاد برای تهیه و اجرای برنامه‌های اشتغال روستایی) است. تئوری توسعه درون‌زا مفهومی ساده برای توسعه اقتصادی است که از درون سیستم یا به‌عبارت بهتر از درون یک کشور تحقق پیدا می‌کند. در فرضیات چنین تئوری‌ای، یک‌سری اصول مورد توجه و تأکید قرار گرفت که شامل: ۱- خوداتکایی

ندارند و رویکرد حاکم بر فعالیت این نهادها رویکرد پروژه‌ای است. اینک در اینجا این سؤال اساسی مطرح است که اگر سازمان‌های مسئول توسعه روستایی در استان بخواهند در چارچوب یک برنامه فرایندی واحد، مشخص و کامل با رویکرد مشارکتی عمل کنند، این برنامه برای یک روستا به چه صورت تدوین می‌شود؟ همچنین در همه طرح‌های اشتغال؛ اعم از بین‌المللی، دولتی و غیردولتی، همواره برای مجریان آن‌ها این سؤال باید مطرح باشد که در برنامه اشتغال روستا چه نیازهایی را بایستی رفع کنند؟ کدام زیرساخت‌ها را ایجاد کنند تا بیشترین اثربخشی را بر اشتغال داشته باشد؟ کدام مشاغل از نظر توسعه پایدار اقتصادی منسوخ است و کدام فرصت‌های شغلی در هر دوره زمانی در روستا به‌صورت زایا بایستی ایجاد شود؟ درواقع با توجه به پاسخ چنین سؤالاتی می‌توان یک برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی کارآمد و مناسب برای یک روستا تدوین کرد. با توجه به ضرورت فوق و نظر به اینکه در حال حاضر «برنامه‌های توسعه اقتصادی و اشتغالزای روستایی استان سیستان و بلوچستان به‌منظور عملیاتی کردن مصوبه برنامه ششم توسعه کشور (جزء ۱ بند الف ماده ۲۷)، در حال تهیه است»، وجود یک برنامه الگو و متناسب با شرایط محیطی و انسانی روستاها و شرایط نظام برنامه‌ریزی کشور و استان ضروری است. از این منظر هدف پژوهش حاضر تدوین برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستای مسجدا بوالفضل^(ع) از توابع بخش بزمان شهرستان ایرانشهر در استان سیستان و بلوچستان است تا بتواند به‌عنوان مبنایی کارآمد برای تهیه‌کنندگان این برنامه‌ها در استان سیستان و بلوچستان و سپس در کل کشور در ادوار بعدی مورد توجه قرار گیرد. این پژوهش به روش مشارکتی و به کمک مدل هفت‌سرمایه تهیه و تدوین شده و با لحاظ کردن پیشران‌ها و زنجیره‌های پیشین و پسین، رهیافت‌ها و سپس راهبردهایی رهگشا به‌منظور توسعه پایدار و درون‌زای روستایی را ارائه کرده‌است. درواقع

۲- عدالت اجتماعی ۳- توزیع درآمد ۴- عدم تمرکز
 ۵- مشارکت مردم در فرایند توسعه ۶- یادگیری از
 سایر گروه‌های اقتصادی، اجتماعی و سایر فرهنگ‌ها
 ۷- استفاده از دانش بومی، فرهنگ مردم و استفاده
 بهینه از امکانات است (رکن‌الدین/فتخاری و بوذرجمهری،
 ۱۳۸۴: ۶۷-۶۴). در واقع در طراحی الگوهای رشد
 درون‌زا تأکید اصلی بر یکی از سه کارکرد زیر است:
 «آثار بیرونی ناشی از انباشت سرمایه فیزیکی»،
 «انباشت سرمایه انسانی (یعنی نیروی کار ماهر)» و
 «رشد مستمر در طرح‌های تولیدی جدید» که به نوبه
 خود خلق طرح‌های جدید تولیدی را تسهیل می‌کند.
 به نظر می‌رسد رهیافت سوم، موجه‌ترین وسیله‌ای است
 که می‌تواند باعث استمرار رشد و توسعه شود
 (ابریشمی و منظور، ۱۳۷۸: ۲۸). تئوری رشد درون‌زا بر
 آموزش، مهارت نیروی کار و توسعه تکنولوژی‌های
 جدید تأکید دارد. نیاز است الگوی توسعه هر کشور با
 توجه به شرایط طبیعی، اجتماعی و فرهنگی مناطق
 مختلف انتخاب شده و در نظام برنامه‌ریزی کشورها به
 برنامه‌ریزی فضایی و برنامه‌ریزی منطقه‌ای بیشتر
 توجه شود (وردی‌نژاد و کریمی‌آشتیانی، ۱۳۸۷: ۲۰-۱۹).
 «برنامه عمران ملل متحد»^۱ ظرفیت‌سازی را ایجاد
 محیطی توانمند از طریق به کارگیری سیاست‌ها و
 چارچوب‌های قانونی مناسب، توسعه نهادی، مشارکت
 اجتماعات محلی (به‌ویژه زنان)، توسعه منابع انسانی و
 تقویت سامانه‌های مدیریتی تعریف کرده و آن را
 فرایندی مداوم و بلندمدت دانسته که در طی آن همه
 عناصر و نهادهای اجتماعی، اعم از اجتماعات محلی،
 نهادهای غیردولتی، نهادهای محلی خدمات‌رسان،
 مؤسسات حرفه‌ای و دانشگاهی و... مشارکت دارند.
 در واقع ظرفیت‌سازی به شکل‌گیری شرایطی اشاره
 دارد که به افزایش توانایی افراد، اجتماعات و نهادها
 در جهت ایفای وظایف مقتضی و انجام نقش‌های

محواله به صورت مؤثر، کارآمد و پایدار منجر می‌شود.
 در عین حال توانمندسازی را فرایندی دانسته که طی
 آن افراد، گروه‌ها و جوامع از وضعیت موجود زندگی و
 شرایط حاکم بر آن آگاهی یافته و برای تغییر شرایط
 موجود به سمت شرایط مطلوب با شناسایی نیازها و
 دارایی‌های خود برنامه‌ریزی مناسب، آگاهانه و
 سازمان‌یافته انجام می‌دهند (UNDP, 2015: 11).
 از این منظر توانمندسازی مستلزم تغییر کیفی
 در درک افراد برای تغییر فعالانه در توانایی‌های خود،
 دسترسی به منافع برای همه و به‌عنوان تلاشی
 برای از بین بردن محدودیت‌ها تلقی می‌شود
 (Kelsall & Mercer, 2003: 294-295).

در واقع توانمندسازی، گروه‌های محلی را قادر
 می‌سازد تا مشکلات خود را تجزیه و تحلیل کنند و
 راه‌حل‌های ممکن را با توجه به دانش و درک خودشان
 در نظر بگیرند. این روند بایستی آن‌ها را فعال کند تا
 به جایگزین‌هایی که ممکن است توسط یک سازمان
 تسهیل‌گر بیرونی پیشنهاد شود، با بررسی گزینه‌ها و
 تصمیم‌گیری درباره آن‌ها فکر کنند (Shen, 2009: 7).
 رویکرد معیشت پایدار، در دهه ۱۹۸۰، به‌عنوان رویکردی
 جدید در مقوله توسعه روستایی و با هدف ریشه‌کنی فقر
 روستایی مطرح شد (Corney & Litvinof, 1999: 868).
 در واقع معیشت پایدار روستایی از جمله رویکردهایی
 است که سعی دارد مشکل فقر و آسیب‌پذیری
 خانوارها را بر محوریت انسان حل کند و عمدتاً تلاش
 در جهت ایجاد جذابیت در مناطق روستایی است که
 از طریق ایجاد درآمد در فعالیت‌هایی مانند دامداری
 یا کشاورزی پدید می‌آید. نکته‌ای که در رویکرد
 معیشت پایدار باید توجه داشت این است که آیا
 معیشت از نظر زیست‌محیطی و اجتماعی پایدار است
 (Heyuen & Zhang, 2017: 3). این رویکرد بر تفکری
 جامع و منسجم درباره کاهش فقر و توسعه روستایی
 تأکید کرده است.

جدیدی از روند تکاملی خود را به صورت شهر آغاز کنند یا با تغییر کارکرد اقتصادی به شکل روستای گردشگری یا مکان تولیدی، مرحله جدیدی از حیات خود را آغاز می‌کنند. حتی تعدادی از این روستاها ممکن است با تغییر شرایط اقتصادی-اجتماعی، بار دیگر جاذب جمعیت شوند (فیروزنیا و همکاران، ۱۳۸۶: ۹۹-۹۴)؛ بنابراین براساس این نظریه می‌توان با ایجاد تحولاتی در روستا، مرگ آن را به تأخیر انداخت یا به آن تولدی دوباره بخشید. «درادی^۱» نخستین کسی است که با تأسی از نظریه «دور باطل فقر» به بررسی افول روستاها می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که کاهش مشاغل روستایی موجب مهاجرفرستی شده و بر کاهش جمعیت اثر کرده و این مسأله خود منجر به تقلیل تقاضا برای خدمات روستایی می‌شود و این کمی تقاضا منجر به کمبود فرصت‌های شغلی شده و این کمبود نیز به نوبه خود با افول اشتغال کشاورزی همراه است (بهداری و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۱-۳۲)؛ بنابراین اگر تخلیه جمعیت روستایی همراه با کاهش کارکرد اقتصادی یا حذف آن باشد، می‌توان گفت که تهدید بزرگی در روستاهای کشور در حال شکل‌گیری بوده که حتی قابل تسری است؛ زیرا بیشتر روستاهایی که در این فرایند قرار گرفته‌اند، روستاهای کم‌جمعیت هستند و سهم قابل توجهی از اراضی کشاورزی و باغ و قلمستان‌های کشور در این گروه از روستاها قرار دارد (مؤسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۱: ۳۴). بدیهی است که اگر تخلیه جمعیت روستایی همراه با رهاشدن عوامل مهم تولیدی (آب و خاک) باشد، ضمن خارج شدن آن‌ها از چرخه تولید، پیامدهای بسیاری، از جمله: پایین آوردن ضریب امنیت غذایی، گسترش فقر و بیکاری، تعادل نداشتن فضایی و بالاخره بی‌توجهی به توسعه را به دنبال دارد.

در واقع معیشت هنگامی پایدار است که بتواند با شوک‌ها سازگار شود و بهبود یابد، قابلیت‌ها و دارایی‌های خود را تقویت یا حفظ کند، فرصت‌هایی را برای نسل بعد فراهم و منافع را برای معیشت دیگران در سطح محلی و ملی در بلند مدت ایجاد کند (Chambers & Conway, 1992: 6). این رویکرد مبنای کار دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی متعددی مانند دیپارتمان رفاه بین‌الملل، برنامه توسعه سازمان ملل اکسفام و سازمان تعاونی کمک و رفاه بین‌المللی، به منظور توسعه الگوهای معیشت پایدار خاص، همراه با عناصر معیشتی آن برای تسهیل و کمک به توسعه روستایی و در نهایت کاربرد عملی آن مدنظر بوده است (سجاسی‌قیداری و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۲). رویکرد چرخه حیات نیز در ارتباط با تحولات اقتصاد روستایی، به ویژه احیای اقتصاد روستاهای در حال تخلیه مطلوب به نظر می‌رسد. در واقع چرخه حیات به فرایند رشد و نمو یک موجود زنده از مرحله تولد تا مرگ یا شروع دوران جدیدی از زندگی اطلاق می‌شود. براین اساس یک موجود زنده متولد شده، رشد می‌کند، به مرحله بلوغ رسیده و پس از گذراندن دوره کهنسالی با مرگ از بین رفته یا با تغییر حالت، دوره جدیدی از حیات خود را آغاز می‌کند. با توجه به اینکه براساس نظریه تحول جمعیت‌شناختی، بین توسعه‌یافتگی و تغییر جمعیت رابطه‌ای معنادار وجود دارد، از این منظر در خصوص جمعیت روستایی و توسعه این‌گونه بیان می‌شود که روستاها پس از گذراندن مرحله پیدایش، مرحله رشد صعودی را در پیش می‌گیرند و در این مرحله، رونق اقتصادی، افزایش امید به زندگی و احیاناً جذب مهاجر باعث افزایش جمعیت می‌شود. برخی از روستاها، با ادامه روند جذب جمعیت یا ادغام با روستاهای دیگر، همچنان این مرحله را ادامه می‌دهند تا سرانجام، بدون گذر از یک دوره حیات، دوران

مدل پنج‌سرمایه و بسط آن به مدل هفت‌سرمایه

در برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی روستایی

دپارتمان توسعه بین‌الملل در سال ۱۹۹۹ چارچوب پنج‌بخشی را درباره معیشت پایدار مطرح کرد. این پنج جزء که هم‌اکنون تحت عنوان پنج‌سرمایه در ارتباط با معیشت پایدار مطرح می‌شود، عبارت‌اند از: سرمایه انسانی، اجتماعی، طبیعی، فیزیکی و مالی (Serrat, 2008: 12). درواقع این پنج‌داری (سرمایه)، به همدیگر وابسته‌اند و هریک می‌تواند سایر داری‌ها را کامل کند و در جوامع محلی تاب‌آوری می‌تواند تحت‌تأثیر این سرمایه‌ها تحقق یابد؛ برای مثال زمانی که مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، از قبیل اعتماد و مشارکت در جوامع محلی تقویت شود، این امر می‌تواند منجر به ارتقای تاب‌آوری جوامع محلی در مقابله با تنش‌های محیطی، از جمله خشکسالی یا هرگونه خطر یا بلایای طبیعی دیگر شود. در این رویکرد، سرمایه مالی به منابع اقتصادی اشاره دارد که مردم برای گذران زندگی خود از آن‌ها استفاده می‌کنند. این منابع شامل پس‌اندازها، درآمد، سرمایه‌گذاری‌ها و اعتبار می‌شود. این داری‌ها ممکن است مهم‌ترین و در دسترس‌ترین داری‌ها برای اقشار فقیر باشد. درعین حال سرمایه اجتماعی از طریق فعالیت‌هایی مانند مشارکت در امور عمومی، جلسات عمومی و معاشرت‌ها یا معاملات غیررسمی اندازه‌گیری می‌شود. در محیط‌های اجتماعی مانند مناطق روستایی که تعلقات اجتماعی نسبت به شهرها پررنگ‌تر است، اهمیت داری‌های اجتماعی برای دستیابی به معیشت پایدار روستایی بسیار اساسی و مفید است؛ زیرا بخش قابل توجهی از معیشت در محیط‌های روستایی، متأثر از وابستگی‌های اجتماعی، اتحاد اجتماعی، همبستگی اجتماعی، امنیت اجتماعی و مشارکت اجتماعی است که به صورت مستقیم و

غیرمستقیم معیشت روستاییان را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند و در روستایی که فاقد داری اجتماعی باشد، وجود داری‌های مالی امنیت مناسب را برای بهره‌برداری و استفاده ندارد. داری‌های انسانی نیز، هم از جهت سخت‌افزاری (تعداد افراد و تعداد نیروی کار) و هم از جهت مغزافزاری (تعداد تحصیل‌کردگان، سطح سواد) دارای اهمیت فراوانی هستند. براین اساس، داری (سرمایه) انسانی به مهارت‌ها، بهداشت مناسب و توانایی کارکردن که در مجموع، دنبال کردن استراتژی‌ها و فعالیت‌های معیشتی مختلف و دستیابی به اهداف معیشتی را برای افراد ممکن می‌سازد، اشاره دارد (Shen, 2009: 60). توسعه منابع انسانی از راه آموزش امکان‌پذیر است (پاپ‌زن و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۳). علاوه بر این‌ها، سرمایه طبیعی که به منابع طبیعی نظیر آب، مواد معدنی و نفت، زمین، اکوسیستم و آب و هوا، اشاره دارد نیز می‌تواند در توسعه روستایی بسیار اثربخش باشد. چگونگی اثربخشی سرمایه طبیعی را از طریق کیفیت آب، هوا، خاک، نواحی تالابی (مردابی)، جنگل‌ها و پارک‌های ملی و محلی می‌توان اندازه‌گیری کرد. بالاخره سرمایه فیزیکی که به زیرساخت‌های اساسی مانند جاده، کانال‌های آبرسانی، ابزارها و کالاهای تولیدی و سرمایه‌ای (مانند ماشین‌هایی از قبیل تراکتور و...) گفته می‌شود، برای پشتیبانی تولید و اقتصاد روستایی ضروری و مورد نیاز است. درواقع سرمایه فیزیکی به محیط ساخته‌شده‌ای اشاره دارد که منازل مسکونی، مکان‌های عمومی، صنایع، سدها، لنگرگاه‌ها و پناهگاه‌ها را شامل می‌شود. این سرمایه همچنین شامل امکانات حیاتی مانند برق، آب، تلفن و زیرساخت‌های حیاتی نظیر: بیمارستان، مدارس، ایستگاه‌های آتش‌نشانی، پلیس و آسایشگاه‌ها می‌شود.

شکل ۱: مدل پنج سرمایه چارچوبی برای تحقق پیشرفت و آبادانی و ارتقای تاب‌آوری

تهیه و ترسیم: سیدعلیپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۹

اقتصاد و معیشت پیوندی ناگسستنی با آن دارد. به بیانی دیگر، در یک روستا مشاغل خدماتی و بازاری و حتی مشاغل کارگاهی و صنعتی در صورتی موفق خواهند بود که مؤلفه‌های ارتباطات فضایی-مکانی، مرکزیت فضایی-مکانی و سلسله‌مراتب را در نظر داشته باشیم. به گونه‌ای که مثلاً مغازه‌ای که در مسیر خطوط فضایی یا محورهای ارتباطی نباشد یا در مکانی که مرکزیت فضایی ندارد استقرار یابد یا جایی که جمعیت کافی نداشته باشد، ورشکست خواهد شد؛ یا کارخانه و کارگاهی که در روستایی ایجاد شود، اما به اندازه کافی در هم‌پیوندی با روستاهای دیگر نباشد که مواد اولیه مورد نیاز یا بازار مصرف تولیدات کارگاه را تأمین کند یا ارتباطات فیزیکی و مجازی برای حمل مواد اولیه و محصولات تولیدی ضعیف باشد، احتمال ورشکستگی آن به شدت افزایش می‌یابد.

امروزه جایگاه بُعد فضایی-مکانی در نظریات توسعه روستایی همواره روندی افزایشی دارد؛ چنانکه اندیشه توسعه یکپارچه روستایی اصولاً بر این اصل اساسی استوار است که سکونتگاه‌های روستایی همچون تمام پدیده‌ها و واحدهای فضایی-مکانی، در واقع نظام‌هایی هستند که اجزای آن با یکدیگر در هم‌کنشی متقابل

اینک نویسندگان در پژوهش حاضر معتقدند علاوه بر پنج سرمایه فوق که از مدل «پنج سرمایه» استخراج شده‌اند؛ سرمایه فضایی-مکانی و سرمایه نهادی را نیز می‌توان به صورت مجزا تحلیل کرد و در نتیجه مدل پنج سرمایه را به مدل هفت سرمایه ارتقا داد و از آن در تدوین برنامه‌های توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستایی به منظور ارتقای کارکردها و نتایج بهره گرفت. در واقع در پژوهش حاضر مدل پنج سرمایه بسط داده شده و جنبه فضایی و جغرافیایی و همچنین جنبه نهادی و سازمانی بدان افزوده و پُررنگ شده است، زیرا ما معتقدیم که اقتصاد ملی، منطقه‌ای و محلی به شدت به این دو بُعد وابسته است؛ بنابراین هدف آن است که رسالت جغرافیایی در تحقیقات مربوط به اقتصاد روستایی، بیشتر مورد توجه قرار گرفته و بُعد فضایی-مکانی با مؤلفه‌های دسترسی و پیوندهای فضایی و مکانی و عناصری چون خطوط فیزیکی برای دسترسی فضایی، ارتباطات مجازی، پیوندهای شهری و روستایی در اولویت برنامه‌ریزی قرار گیرد؛ زیرا سه عنصر فضایی (خطوط، نقاط و پهنه‌های فضایی)، در واقع به صورت یک مجموعه عملکردی هستند که محیط زندگی را شکل داده و

دارد؛ مانند: نقش نهادها در ایجاد مزیت رقابتی ملی یا منطقه‌ای، تأثیر گذاشتن بر چهار تعیین‌کننده (مدل دایاموند)، از طریق یارانه‌ها، سیاست‌های آموزش، سیاست‌های بازارهای سرمایه، ایجاد استانداردها و مقررات محلی (نقوی و بابایی، ۱۳۹۲: ۴۶۳-۴۶۰).

بعد نهادی اگرچه به نوعی در دل بعد اجتماعی مستتر است و در واقع ابعاد سیاسی، فرهنگی و نهادی می‌تواند در قالب بعد اجتماعی تحلیل شود و جداگانه هم می‌تواند بررسی و تحلیل شود، اما در پژوهش حاضر به دلیل اهمیت مؤلفه‌های نهادی در اقتصاد و اشتغال روستا، سعی شد به عنوان بعدی جداگانه تحت عنوان بعد نهادی با مؤلفه‌هایی چون؛ نقش نخبگان محلی، نقش مسئولان محلی (مولوی، معتمد، شورا و دهیار، مستندات نهادی اعم از طرح و برنامه‌ها، آیین‌نامه‌ها و...)، و نقش نهادهای سازمانی اجرایی در اجرای مقررات و برنامه‌ها (مستندات نهادی) بررسی و تحلیل شد.

بوده، هرگونه تغییری در یک جزء به سایر اجزا منتقل می‌شود؛ بنابراین اجرای گوناگون باید به گونه‌ای هماهنگ و هم‌نوا در جهت اهداف نظام توسعه یکپارچه عمل کنند. به گونه‌ای که اگر جزء یا بخشی از نظام، تحت تأثیر نیروهایی فعال شود، اما با سایر اجزا و بخش‌ها همسو و هماهنگ نباشد، عملکرد نظام در کل مطلوب نخواهد بود. بدین ترتیب، رویکرد توسعه یکپارچه روستایی از آنجا که در هماهنگ‌سازی همه جنبه‌ها و اجزای زندگی و فعالیت و بهره‌گیری از منابع انسانی و محیطی تأکید می‌ورزد، اصولاً رویکردی سیستمی به شمار می‌رود (سعیدی، ۱۳۷۷: ۱۵۷). در عین حال موفقیت طرح‌های توسعه روستایی همه‌جانبه، منوط به مشارکت گروه‌های مورد نظر، وجود نهادها و تشکیلات در این گروه‌ها، نظارت و ارزیابی دقیق طرح‌ها و نهایتاً بهره‌وری فناوری و کاهش فقر است (رضوانی، ۱۳۹۰: ۱۰۸). سرمایه نهادی در واقع دربرگیرنده فرصت‌های قانونی-سندی و سازمانی محرک اشتغال است. از این رو سرمایه نهادی بر دو عامل: مستندات نهادی و عملکرد سازمانی تأکید

شکل ۲: مدل هفت سرمایه برای کاربرد در تهیه برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستاها

تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

پیشینه پژوهش

به‌طور کلی از سوی پژوهشگران داخلی و خارجی، طی دهه‌های اخیر در زمینه تهیه برنامه‌های اقتصادی و اشتغالزایی روستاها، به‌دلیل تازگی موضوع، نتایج تحقیقات علمی در داخل چاپ نشده است و به‌جز یک طرح که برای استان لرستان تهیه شده؛ پیشینه مطالعاتی دیگری وجود ندارد. در ادامه به برخی از منابع علمی که به نوعی به این موضوع پرداخته‌اند اشاره شده است.

- معاونت هماهنگی برنامه و بودجه استان لرستان (۱۳۹۶)، اقدام به تهیه طرح «توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستایی استان لرستان» کرده‌است و در این طرح رویکرد مشارکتی و تسهیل‌گری با روش‌های مختلف برای تهیه برنامه و پروژه‌ها به‌کار گرفته شده‌است و در جدول ۱-۱-۱۳ متذکر شده‌است که در اجرای پروژه‌ها رویکرد مشارکتی نیز به‌کار گرفته شود.

- شه‌طهماسبی و همکاران (۱۳۹۱)، در تحقیق خود با عنوان بررسی نقش تسهیلات به‌بنگاه‌های کوچک و متوسط صنعتی در ایجاد اشتغال (کارگاه‌های صنعتی در شهر تهران) نشان دادند بین وام‌های اشتغال پرداخت‌شده و اشتغال ایجادشده، همبستگی به‌میزان تقریباً ۰/۳ وجود دارد که مطلوب نیست. علت اصلی چنین وضعیتی را بی‌توجهی به مزیت‌های نسبی و نداشتن یک برنامه آمایشی و فضایی و همچنین دولت‌محوری در پرداخت تسهیلات و مشاغل می‌داند.

- رضوانی و نجارزاده (۱۳۸۷) در تحقیق خود با عنوان «بررسی و تحلیل زمینه‌های کارآفرینی روستاییان در فرایند توسعه نواحی روستایی»، بر نقش سرمایه انسانی تأکید داشته و نشان دادند جذب نیروی انسانی جوان، متخصص و ماهر در نواحی روستایی و فعالیت‌های کشاورزی راهکار اصلی تقویت کارآفرینی در راستای توسعه پایدار است.

- افتخاری و آقاییاری (۱۳۸۶) در تحقیق خود با عنوان «سطح‌بندی پایداری توسعه روستایی، مطالعه موردی بخش هیر» بر ابعاد نهادی و فضایی تأکید داشته و

اینک باید گفت که اصولاً برنامه‌ریزی توسعه، بدون توجه به داشته‌ها و سرمایه‌ها (سرمایه‌های محیطی، انسانی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، زیرساختی، فضایی-مکانی و نهادی)، عملاً غیرممکن بوده و برنامه‌ریزان بایستی به‌طور کامل نسبت به این‌داشته‌ها (سرمایه‌ها و فرصت‌ها) آگاهی داشته باشند. درواقع به‌منظور توسعه روستایی پایدار، برنامه‌ها، طرح‌ها، پروژه‌ها و نهایتاً راهبردهای توسعه‌ای، در صورتی موفق خواهند بودند که در فضاهای روستایی به‌طور دقیق از آنچه که داریم (سرمایه‌های هفت‌گانه)، آگاه باشیم، همان‌گونه که لازم‌است از نداشته‌ها، کاستی‌ها و اولویت نیازهای نامحدود نیز آگاهی داشته باشیم. در مدل هفت سرمایه دو نکته مهم وجود دارد: الف- اگر انواع سرمایه فضایی-مکانی، طبیعی، زیرساختی، اجتماعی، نهادی، انسانی و سرمایه مالی (تسهیلات و منابع اعتباری مورد نیاز برای فعالیت)، ضعیف باشند، ایجاد اشتغال و تولید سرمایه اقتصادی غیرممکن یا لاقط تضعیف می‌شود. ب- اگر با دید جغرافیایی به موضوع اشتغال بنگریم، سرمایه فضایی-مکانی رکن مهمی در پایداری اشتغال محسوب می‌شود، زیرا در نظام برنامه‌ریزی متمرکز مانند کشور ایران که امکانات و سرمایه‌ها از طریق سلسله‌مراتب فضایی-مکانی تزریق و برای توسعه روستایی به‌کار گرفته می‌شود، شناسایی، تحلیل، آسیب‌شناسی و ارتقای چنین سرمایه‌های (فضایی-مکانی)، در برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اشتغالزایی نیازی اساسی محسوب می‌شود. درعین حال سرمایه نهادی نیز با توجه به نقش خدمات‌رسانی دولت در نظام‌های برنامه‌ریزی متمرکز، مانند ایران، مکمل شش نوع سرمایه دیگر است. از این‌رو در همه برنامه‌ها به‌ویژه در مناطق بحرانی، مناطق قرارگرفته در انزوای جغرافیایی و آسیب‌پذیر، به لحاظ امنیتی-سیاسی، به‌خصوص این دو سرمایه اخیر (سرمایه فضایی-مکانی و سرمایه نهادی)، در کنار پنج سرمایه دیگر به‌طور اخص باید مبنای برنامه‌ریزی و پیشرفت اقتصادی باشد.

طبیعی، افزایش سطح منابع دانش و اطلاعات روستاییان، آماده‌شدن زیرساخت‌ها، توسعه و برنامه‌ریزی برای کاهش فقر، افزایش امید به زندگی و توجه به نیازهای فرهنگی، تأثیرگذاری زیادی دارند.

- سیدعلیپور و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیق خود با عنوان «ارائه مدل آمایشی راهکارهای بهبود معیشت با تأکید بر امنیت پایدار (محدوده اجرایی ترسیب کربن جازمورین در کرمان)» نشان دادند اگرچه ترسیب کربن ماهیت فرایندی دارد و رویکردی یکپارچه‌نگر در برنامه‌های معیشتی و محیطی روستایی اتخاذ کرده، اما به مقتضیات فضایی- مکانی و رویکرد آمایشی توجه عملی ندارد. در مجموع نشان داده‌اند که سیاست آموزش محور و سپس فضا محور نسبت به سیاست‌های سازمان محور و تجربه محور در ایجاد اشتغال مؤثرترند.

- راسخی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان: «تحلیل عوامل مؤثر بر موفقیت کارآفرینان کشاورزی شهری و روستایی استان کرمانشاه» بیان داشته‌اند که شرایط فضایی- مکانی (شهری و روستایی بودن کارآفرینان) از طریق تأثیری که بر وضعیت سرمایه انسانی کارآفرینان می‌گذارد، بر کمیت و کیفیت فعالیت‌های اقتصادی فعالان اقتصادی مؤثر است.

- شهرمادی و همکاران (۱۳۹۸) در تحقیق خود با عنوان «واکاوای چالش‌های فراروی عملیاتی کردن ایده‌های کسب‌وکار از دیدگاه زنان روستایی (مورد: استان کرمانشاه)» به عامل نهادی (بستر نهادی هموار و فرصت‌جو، مجوزهای مورد نیاز فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه اجتماعی اهالی برای برقراری پیوندهای لازم و جلب حمایت و پشتیبانی از نهادهای دولتی و غیردولتی مسئول) و نقش آن در محقق شدن ایده‌های کسب‌وکار اشاره کرده‌اند.

- سیلو^۱ و همکاران (۲۰۰۹) در تحقیق خود با عنوان «تصمیم خانوارهای روستایی برای متنوع‌سازی راه‌های درآمد: شواهدی از نواحی شمالی چین» نتیجه گرفتند

بیان داشته‌اند فرایندهای اقتصادی، اجتماعی، اکولوژیکی، نهادی و فضایی، به‌عنوان مهم‌ترین ابعاد مسائل روستایی در جهت رسیدن به توسعه پایدار از طریق مدیریت و کنترل محیط‌های روستایی هستند.

- رکن‌الدین‌افتخاری و همکاران (۱۳۸۹) نیز در تحقیق دیگری با عنوان «راهبردهای توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی، مطالعه موردی: روستاهای شهرستان خدابنده» بر نقش سرمایه نهادی در وضعیت اشتغال و تغییرات آن تأکید داشته و نشان دادند که توانمندی‌ها و ظرفیت‌های بالای منطقه، آستانه نوآوری و خلاقیت در بخش کشاورزی مناطق روستایی نیازمند بازنگری و ارائه سیاست‌های مناسب برای رفع محدودیت‌هاست.

- مجتبی‌قدیری معصوم و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان: «پایداری اقتصادی و رابطه آن با ویژگی مکانی- فضایی: مطالعه موردی: روستاهای دهستان کوهین شهرستان کبودرآهنگ»، به ارائه و ارزیابی شاخص‌های مربوطه پرداخته و مؤلفه‌هایی چون توپوگرافی، فاصله روستا از مکان‌ها و فضاهای شهری و روستایی و همچنین جمعیت را در قسمت تحلیل فضایی- مکانی به کار گرفته و ارزیابی کرده‌اند.

- سعدی و موسوی (۱۳۹۲)، در تحقیق خود با عنوان «بررسی عوامل و سیاست‌های مؤثر بر اشتغال نیروی کار»، نشان دادند که مهم‌ترین عامل کاهش بیکاری و افزایش اشتغال در کشور، تأمین سرمایه مالی و افزایش سرمایه‌گذاری در تولید است.

- قرنی‌آرانی (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «بررسی نقش برنامه‌ریزی مشارکتی در کاهش فقر روستایی، مطالعه موردی: روستای لزور»، با بهره‌گیری از روش کیفی به بررسی نقش مشارکت در کاهش فقر پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که نتایج مثبت غیرفیزیکی و غیرمادی طرح‌های مشارکتی بر توسعه روستا در کنار نتایج مثبت مادی، از جمله افزایش روحیه خودباوری و خوداتکایی در روستاییان، ایجاد انگیزه کارآفرینی و بهره‌برداری بهینه از منابع انسانی و

انطباق روش‌ها و نتایج تحقیقات پیشین در خارج و داخل کشور با موضوع تحقیق حاضر نشان می‌دهد هیچ‌کدام از تحقیقات پیشین تاکنون اقدام به کاربرد یک‌روش‌شناسی پاسخگو و منطبق با شرایط جغرافیایی برای تهیه یک برنامه اشتغالزایی با رویکرد فرایندی نکرده است و در تحلیل‌های خود همه عوامل و مؤلفه‌های مؤثر بر ایجاد و بازدهی مشاغل روستاییان را در قالب مدلی مشارکتی و میدانی تحلیل نکرده‌اند. از این رو انتظار می‌رود که تحلیل‌ها و راهبردهای حاصل از پژوهش حاضر بتواند در این حوزه رهگشا باشد.

مواد و روش‌ها

منطقه مورد مطالعه

روستای «مسجدابوالفضل» از توابع دهستان آب‌رئیس در بخش بزمان شهرستان ایرانشهر واقع شده است. روستای مسجدابوالفضل در مختصات جغرافیایی ۲۸ درجه و ۱۹ دقیقه و ۲۵ ثانیه عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۳۳ دقیقه و ۸ ثانیه طول شرقی و در ارتفاع ۷۸۵ متری از سطح دریاهای آزاد واقع شده و در ۲۰۰ کیلومتری شمال غرب ایرانشهر (مرکز شهرستان)، ۱۰۵ کیلومتری شمال غربی شهر بزمان و در قسمت غربی استان سیستان و بلوچستان قرار دارد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). از نظر موقعیت نسبت به راه‌ها در مجاورت جاده بزمان به ریگان (جاده بم به نیکشهر - چابهار) قرار دارد. در واقع روستای مسجدابوالفضل هم‌مرز با استان کرمان بوده و ایستگاه ایست و بازرسی خروجی از استان سیستان و بلوچستان به سمت کرمان در داخل روستای مسجدابوالفضل قرار دارد. در واقع علت وجودی این روستا به دو عنصر کالبدی مهم؛ ایست و بازرسی و مسجدابوالفضل وابسته است.

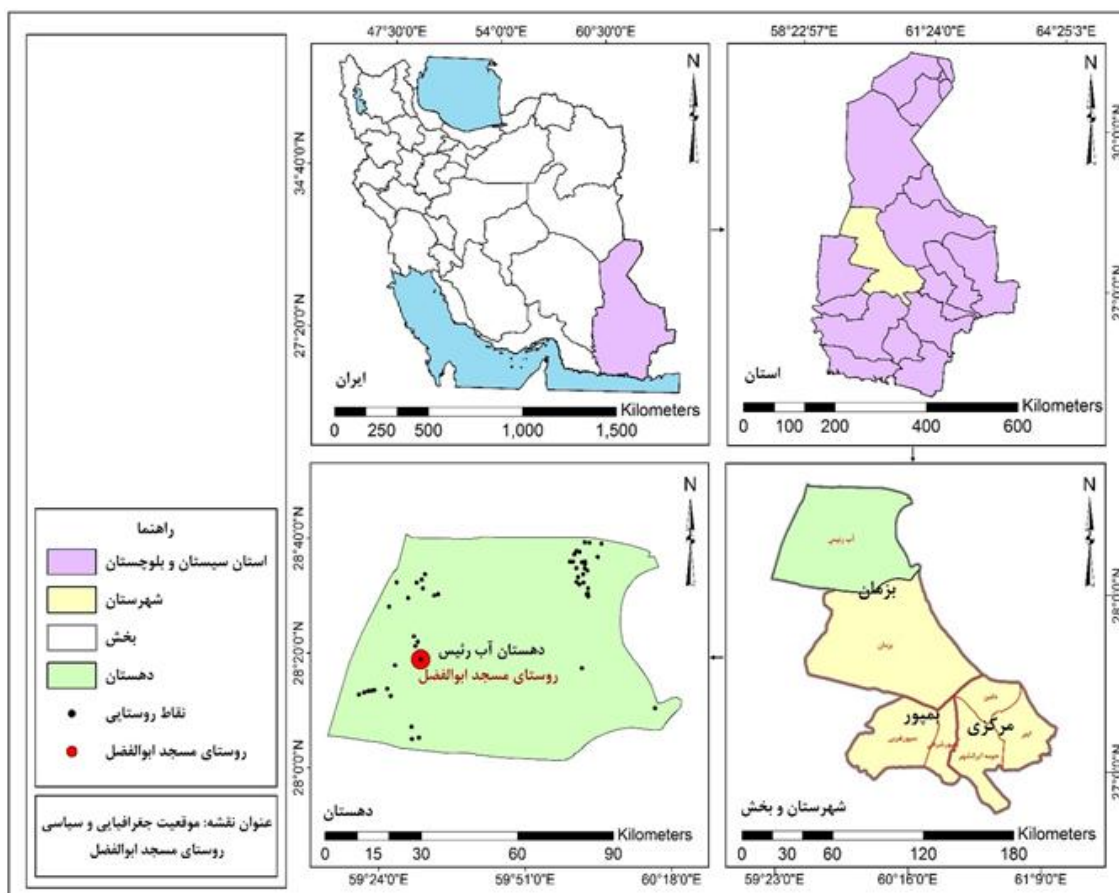
خانوارهای روستایی به یک شغل اکتفا نکرده و به‌جای تک‌شغلی بودن به طیفی از مشاغل مکمل هم روی آورده‌اند؛ در نتیجه فعالیت‌های اقتصادی خود را برای بهره‌برداری هرچه بهتر از فرصت‌های ایجادشده جدید در بخش غیرکشاورزی تنظیم می‌کنند و این امر تأثیر مهمی بر درآمد و رفاه خانوار روستایی دارد.

- بارت^۱ و همکاران (۲۰۰۱) در تحقیق خود با عنوان «راهبردهای اشتغال خانوار روستایی و متنوع‌سازی درآمد غیرکشاورزی در نواحی روستایی آفریقا: مفاهیم، محرک‌ها و سیاست اجرایی» ضمن شرح آثار ناشی از متنوع‌سازی اقتصاد روستا، نشان دادند علت تغییر و دگرگونی مناطق روستایی آفریقا، متنوع‌سازی اشتغال و درآمد است.

- لیر ارسالدو^۲ (۲۰۰۳) با مقاله‌ای تحت عنوان «متنوع‌سازی اشتغال و درآمد در زیمبابوه: رفاه در شهر و روستا» نشان دادند خانواده‌هایی که دارای منابع درآمد متنوع‌تری هستند، ضمن برخورداری از پایگاه اقتصادی و اجتماعی بهتر، نسبت به شوک‌های اقلیمی و بحران‌های اقتصادی، آسیب‌پذیری کمتری دارند.

- بنجامین دیویس^۳ و همکاران (۲۰۰۹) در تحقیق خود با عنوان «مقایسه تطبیقی کشورها از نظر فعالیت‌های اقتصادی درآمدزا»، ضمن بررسی عمیق طیف وسیعی از فعالیت‌های درآمدزای روستایی در کشورهای مختلف، نشان دادند گسترش منابع درآمد روستایی آثار مثبتی همچون خروج از فقر، کنترل بازار و... دارد.

- جینتی و همکاران (۲۰۱۰) در تحقیق خود با عنوان «نقش کارآفرینی اجتماعی در میان کشاورزان کنیایی» بر عامل انسانی و نهادی تأکید داشته و نشان دادند موفقیت کارآفرینی و توسعه روستایی تا حدودی مرتبط با خود فرد و نهاد رهبری است.

شکل ۳: موقعیت روستای مسجدابوالفضل در استان، شهرستان، بخش و دهستان

تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

روش‌شناسی پژوهش

باتوجه به اینکه امروزه تحقیقات جغرافیایی عمدتاً با روش‌های کمی است و کاربرد بیش از حد روش‌های کمی (مدل‌های ریاضی و آزمون‌های آماری) در عمده تحقیقات سبب رخت‌بستن واقعیت‌نگری، عمقی‌نگری، افزایش احتمال داده‌های غیرواقعی و عددی‌شدن نتایج تحقیقات شده و این روند منجر شده تا نتایج عمده تحقیقات یا با واقعیت‌های میدانی و خواسته‌های جامعه هدف فاصله داشته و قابل اجرا نبوده، یا اینکه برای مجریان قابل استفاده و درک نیست. ازاین‌رو پژوهش حاضر در کنار داده‌های کمی؛ با تکیه بر روش‌های کیفی و مشارکتی و انعکاس واقعیت‌های میدانی تهیه و تدوین شده است. مبنای این پژوهش رویکرد ارزیابی مشارکتی روستایی (PRA) است که

برپایه شرایط محیطی ظرفیت و توانش نواحی روستایی به‌دنبال ارائه راهبرد مناسب و راهکارهای عملی در توسعه پایدار روستایی بوده و به‌دنبال توسعه از طریق خودیاری و بهبود شرایط اقتصادی اجتماعی ساکنان محلی، اعمال مدیریت پایدار و به‌کارگیری شیوه‌های امرارمعاش پایدار از طریق تمرکززدایی تصمیم‌گیری‌ها و کنترل سرمایه طبیعی و مادی توسط خود مردم است (طهماسبی، ۱۳۹۰: ۲۴). درواقع روش ارزیابی مشارکتی روستایی مجموعه‌ای از رهیافت‌ها، روش‌ها و رفتارهای گوناگون و متنوع را دربر می‌گیرد. به‌طوری‌که مردم محلی از طریق این روش‌ها، توان خود را در بازگوکردن واقعیت‌های زندگی و شرایط خود بهبود بخشیده، تا حدی که بتوانند براساس تحلیل‌های خود شخصاً برنامه‌ریزی

و به منظور تهیه یک برنامه اشتغالزایی اجرایی، اقدام ابداعی پژوهش حاضر است. با به‌کارگیری روش فوق، در نهایت برنامه اقتصادی روستای مسجدابوالفضل تبیین و تدوین شد تا به‌عنوان مأخذ علمی بتوان از آن برای تهیه برنامه‌های توسعه اقتصادی و اشتغالزایی در روستاهای کشور، خصوصاً با پایلوت در استان سیستان و بلوچستان بهره گرفت.

یافته‌های پژوهش

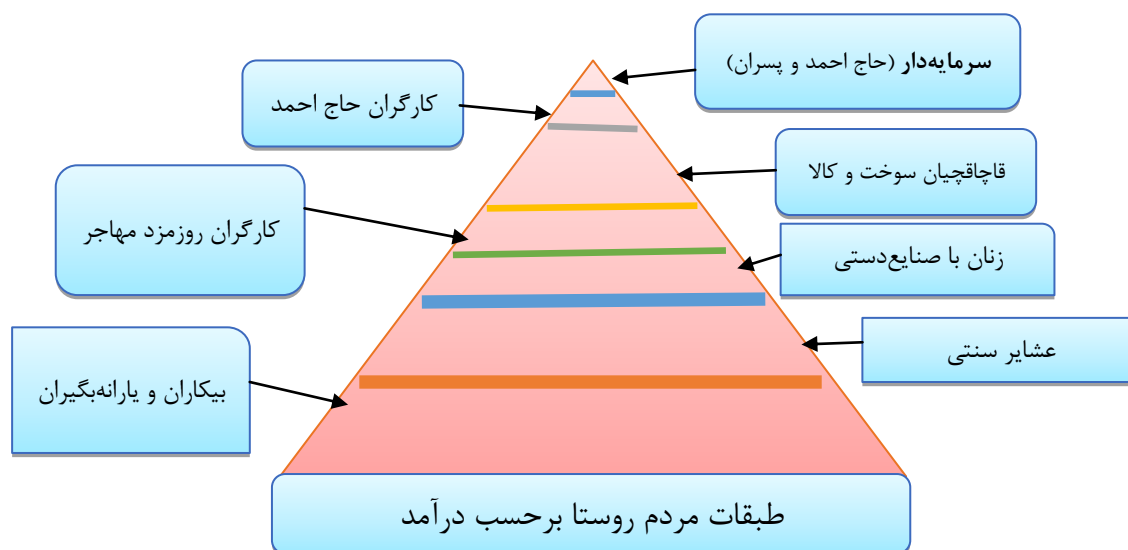
به‌منظور ارائه برنامه اقتصادی و اشتغالزایی برای روستای مسجدابوالفضل و همسو با مبانی نظری، با بهره‌گیری از رویکرد ارزیابی مشارکتی روستایی (PRA) و نظریه چرخه حیات، در کنار مدل هفت‌سرمایه، بهتر می‌توان ضرورت شناسایی و تحلیل سرمایه‌های طبیعی، انسانی، اجتماعی، زیرساختی، فضایی - مکانی و نهادی را در راستای محقق شدن سرمایه هفتم (سرمایه اقتصادی) تحلیل و تبیین کرد؛ بنابراین در جهت تحلیل چگونگی تداوم و ارتقای کارکرد اقتصادی روستای مسجدابوالفضل در وضعیت موجود و ارائه برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی کارآمد، با قابلیت اجرایی مناسب و سازگار با محیط روستا (که هم مورد پذیرش مردم باشد و درعین حال در حد توان مالی و اجرایی سازمان‌های مسئول نیز باشد)، انواع سرمایه‌های موجود در روستای مسجد ابوالفضل^(۴)، به شرح ذیل تبیین و تحلیل شد:

- شناسایی و تحلیل سرمایه‌های اجتماعی روستا
برای تحلیل سرمایه اجتماعی به بررسی مواردی چون طبقات اجتماعی و نوع مالکیت‌ها، مصادیق مشارکت مردم با خود و با دولت، بافت فAMILI-طایفه‌ای، سوابق همگرایی یا بالعکس اختلافات درونی، ارتباطات درون‌فAMILI و طایفه‌ای و با مکان‌های مجاور و... پرداخته شده‌است. نتایج تحلیل این کارکردها نشان داد که مردم روستای مسجدابوالفضل پیش‌تر در محدوده دشت آبرئیس ساکن بوده‌اند و در مکان

کرده، عملیات مربوطه را به اجرا درآورده و نتایج آن را ارزشیابی کنند؛ چنانکه به اعتقاد چمبرز، این رویکرد (PRA)، یک فلسفه است که براساس آن افراد خارج از محیط جامعه موردنظر، نیاز پیدا می‌کنند تا از افراد داخل جامعه، درباره محیط و واقعیت‌های موجود آن جوامع یاد بگیرند (شعبانعلی قمی، ۱۳۷۹: ۱۰). در رهیافت‌های مشارکتی، مردم اصولاً در تمامی مراحل تحقیق، مانند طراحی اولیه پروژه، جمع‌آوری اطلاعات، تجزیه و تحلیل و بازبینی مجدد اطلاعات، با محققان حرفه‌ای به شیوه‌ای مشارکتی و فعال همکاری مداوم دارند؛ بنابراین در این پژوهش روش تحقیق؛ توصیفی - تحلیلی بوده و روش گردآوری و تحلیل داده‌ها با استفاده از رویکرد ارزیابی مشارکتی (PRA) و مدل‌هایی مانند: تحلیل ساختار اجتماعی (به‌منظور تحلیل ساختار رویه‌های انسانی در روستا از نظر معیارهایی چون نفوذ و طبقات درآمدی)، ماتریس نیازسنجی زیرساختی و اقتصادی (به‌منظور شناسایی اولویت‌بندی پیش‌نیازهای توسعه اشتغال و معیشت اهالی)، گردش روستایی (بازدید محقق و شناسایی میدانی فرصت‌های موجود پیش‌روی اشتغال روستا که گروه صاحب‌نظر روستا و روستاییان در نقشه منابع روستا مشخص می‌کنند)، ترسیم درخت مشکلات (ریشه‌یابی و تحلیل علی- معلولی بیکاری و... در روستا به روش مشارکتی) و ترسیم ساختار سازمانی با نمودار ون (Ven)، (تحلیل اهمیت عملکرد سازمان‌ها برای اشتغال و معیشت اهالی)، با همکاری نخبگان محلی است. مشارکت‌کنندگان در پژوهش حاضر ۲۷ نفر از افراد صاحب‌نظر که به‌صورت هدفمند انتخاب شدند (دلفی)، به‌اضافه اهالی ساکن مسجدابوالفضل^(۴) بودند؛ بنابراین داده‌های تحقیق با نقش تسهیل‌گری پژوهشگران و با کمک جامعه نمونه براساس اجرای مدل هفت‌سرمایه به‌دست آمده است. قابل‌ذکر است که مدل بسط‌یافته هفت‌سرمایه تاکنون در تحقیق دیگری به‌کار نرفته و به‌کارگیری آن در سطح روستاها

معدود فعالیت‌های بازاری و چند نفر هم کارمند (فرهنگی، بهداشت، و نظامی - امنیتی) در روستا وجود دارد. وجود ایستگاه ایست و بازرسی مسجدابوالفضل، هم از نظر اشتغالزایی برای جوانان در امور نظامی و هم از نظر تأثیر بر بازار روستا و فعالیت‌های گردشگری و پذیرایی در روستا (زیرا احساس امنیت برای رهگذران می‌آورد)، مناسب بوده‌است. وضعیت درآمدی فعالیت‌های غیررسمی اهالی زیاد مشخص نیست. گرچه به گفته اهالی برای هر سرویس جابه‌جایی بار از بیم، ریگان و جیرفت تا ایرانشهر و سرباز برای هر فردی که نقش بارکش را داشته باشد، در شرایط موجود حدود ۱۵۰ هزار تومان فایده دارد، اما افراد پردرآمد و با وضعیت خوب اقتصادی (به‌جز معدود صاحبان فعالیت‌های رسمی) در روستا وجود ندارند. به‌طور کلی از نظر وجود طبقات اجتماعی، به‌جز چند نفر صاحب سرمایه نسبی، بقیه مردم عمدتاً جزو طبقه محروم و کارگر محسوب می‌شوند.

فعلی زمین کشاورزی کمی دارند و تنها دو حلقه چاه کشاورزی در حاشیه روستا دارند که در باغات نخل و در مزارع علوفه می‌کارند، اما در گذشته در دشت آب‌رئیس، چاه‌های آبی داشته‌اند که در دهه‌های قبل توسط امور عشایری به آن‌ها واگذار شده تا برای توسعه فعالیت‌های عشایری از آن‌ها استفاده کنند. به‌گونه‌ای که در دهه ۵۰، تعداد چاه‌های متعلق به مردم روستا تقریباً ۱۰ حلقه و مالکیت چاه‌ها مشاعی بوده است و هر چاهی ۱۷ الی ۲۵ شریک داشته است. با از رونق افتادن فعالیت‌های عشایری، مردم بعداً این چاه‌ها را رها کرده و به محل جدید روستا یعنی مسجدابوالفضل مهاجرت کرده‌اند. اکنون مردم متقاضی تغییر وضعیت اراضی و خواستار احیای چاه‌ها و راه‌اندازی مجدد فعالیت‌های عشایری و کشاورزی هستند. تحلیل موقعیت شغلی نشان داد فعالیت مردم روستا عمدتاً به کارگری و کار روزمزد در بیرون از روستا و فعالیت‌های غیررسمی وابسته است، البته

شکل ۴: مثلث طبقات مردم روستای مسجدابوالفضل بر حسب درآمد

تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

نمونه دیگر از ارتباط بین سرمایه اجتماعی و سرمایه اقتصادی اهالی را می‌توان در تعارض بین دو طایفه شهلی‌بر و شهیکی بر سر استقرار پاسگاه در روستا دانست. طایفه شهیکی که امور اداری روستا و مسجد را برعهده دارند، با استقرار پاسگاه که کنترل و مبارزه با قاچاق را برعهده دارد، موافق هستند و عمده نیروی کار آن را تأمین می‌کنند و معتقدند که اگر پاسگاه نباشد، امنیت هم نیست و رهگذران محور ترانزیتی چابهار به دلیل وجود پاسگاه است که در ناحیه احساس امنیت می‌کنند و در پارکینگ بزرگ روستا توقف کرده و مشتریان بازار روستا و رستوران و مغازه‌ها می‌شوند؛ بنابراین آنان درآمدزایی خود را وابسته به پاسگاه می‌دانند، اما در عوض بخشی از طایفه شهلی‌بر معتقدند که نیروهای امنیتی پاسگاه به جوانان این طایفه بدبین هستند و فعالیت‌های تجاری این گروه به دلیل وجود پاسگاه آسیب می‌بیند؛ مثلاً در سال ۱۳۹۶ یک جوان از طایفه شهلی‌بر که به صورت غیرقانونی کالا جابه‌جا می‌کرده، کشته شد و احساس می‌کنند که این کار توسط پاسگاه و طایفه شهیکی بوده‌است که این موضوع به درگیری طایفه‌ای منجر شد؛ بنابراین طایفه شهلی‌بر نیز تمایل دارند کادر امنیتی و نظامی و حتی بازار روستا را خود در اختیار داشته باشند و عده‌ای از آن‌ها نیز تمایل داشتند که پاسگاه نیز از درون روستا جابه‌جا شود.

- بررسی و تحلیل سرمایه انسانی روستا نشان داد جمعیت فعال ۱۵ تا ۶۴ سال روستای مسجدابولفضل از ۲۸۰ نفر در سال ۱۳۹۰ به ۵۴ نفر در سال ۱۳۹۶ رسیده و به دلیل مهاجرت، روندی به شدت کاهش یافته است؛ بنابراین هر چه نرخ این جمعیت بالاتر باشد از یک طرف نیروی فعال برای پیشرفت اقتصادی در سطح بالاتری تأمین است. از طرفی دیگر بار تکفل و سربراری جامعه پایین می‌آید. مردم این روستا از وضعیت سلامت جسمی مطلوبی برخوردار بوده و بیماری‌های خاص و ارثی در آن وجود ندارد، لیکن ۷

سابقه نزاع و درگیری‌های تاریخی یا جدید بین مردم روستا بر سر مالکیت منابع وجود ندارد، اما دو مسئله درباره مالکیت چه در درون روستا و چه در دشت آب‌رئیس وجود دارد. مسئله نخست به مالکیت زمین در درون روستا برمی‌گردد که همه سرطایفه‌ها و مردم عادی معتقدند از آنجایی که بازار روستا و مالکیت مغازه‌های آن متعلق به حاج احمد شهیکی و پسرانش است، همه منافع حاصل از مغازه‌ها و تجارت روستا نصیب آنان می‌شود و سایر جوانان و مردمی که در مغازه‌ها کار می‌کنند، تنها به عنوان کارگر بوده و سود زیادی نصیبشان نمی‌شود. از این رو تقاضا داشتند دولت در کنار مغازه‌های حاج احمد و پسران، قسمتی از حاشیه جاده را به عنوان کاربری تجاری برای احداث مغازه در اختیار سایر مردم قرار دهد و منافع آن نیز عام‌المنفعه باشد. مسئله دوم به مالکیت جمعی چاه‌های دشت آب‌رئیس برمی‌گردد که مردم نتوانسته‌اند در سایه همکاری؛ این چاه‌ها را حفظ کنند. در واقع ارتباط عمیقی بین سرمایه اجتماعی و سرمایه اقتصادی وجود دارد؛ چنانکه در این روستا عدم همکاری مردم یکی از دلایل تعطیلی چاه‌های عشایری و کشاورزی بوده یا اینکه امروزه بازار روستا در مالکیت یک گروه محدود است و منافع اقتصادی و اشتغال ایجاد شده تنها در اختیار یک خانواده قرار می‌گیرد و بقیه مردم از فرصت‌های اشتغال مرتبط با بازار محروم هستند. به عنوان نمونه: چاه‌هایی که در دهه‌های پیشین در قالب مشاع (واحدهای بهره‌برداری و تولید کشاورزی مشارکتی که تعاونی مشاع نیز گفته می‌شوند)، به مردم محلی واگذار شده، امروزه عمدتاً غیرفعالند، زیرا گروهی که عضو مشاع بوده‌اند در زمینه تأمین ابزار، تأسیسات، موتور و سوخت، به موقع همکاری نکرده‌اند، اما چاه‌هایی مانند چاه حسین شهیکی که انفرادی بوده‌است، امروز فعال است و خرما و یونجه از آن کشت شده و حتی برق موتور نیز با انرژی خورشیدی تأمین می‌شود.

روستایی را با روستای هدف نشان می‌دهد. اصولاً بررسی جایگاه یک روستا در سلسله‌مراتب ملی تا سطح استانی، شهرستان، بخش و دهستان، همچنین بررسی جایگاه روستا در ناحیه روستایی، مجموعه روستایی، منظومه روستایی به منظور شناخت وضعیت فضایی- مکانی صورت می‌گیرد. در عین حال آستانه جمعیتی روستاهای مراجعه‌کننده برای تأمین خدمات به روستای هدف، موضوع بسیار مهمی است که بر ایجاد و موفقیت مشاغل درون روستا اثرگذار است. در بعد فضایی- مکانی می‌توان گفت این روستا حالت بین‌راهی دارد و روابط روستای مسجدابوالفضل فقط در سطح محلی نیست، بلکه این روستا در واقع متصل کننده چابهار و بم از یکسو و پیونددهنده بم و هودیان و دلگان به یکدیگر از سوی دیگر است. به‌ویژه اینکه با تکمیل جاده بم به هودیان و دلگان؛ این روستا، موقعیت فضایی- مکانی بی‌بدیلی می‌یابد که می‌توان بازار روستا را بیشتر توسعه داد. با توجه به قرارگیری روستای مسجدابوالفضل در مسیر ترانزیتی جاده بم به چابهار از موقعیت ارتباطی خوبی برخوردار است. با توجه به اینکه کیفیت جاده‌ها مطلوب است، مردم به آسانی می‌توانند به محمدآباد ریگان، فهرج، بم، بزمان و ایرانشهر دسترسی داشته باشند. محصولات تولیدی روستا، به‌خصوص شتر و دام تولیدی در آن در بم و کرمان به فروش می‌رسد و مقداری نیز برای تأمین نیاز رستوران روستا استفاده می‌شود، البته مرغ مورد نیاز رستوران روستا از بیرون وارد می‌شود و محصولات کشاورزی مردم محدود است و عمدتاً مصرف محلی دارد.

با توجه به موقعیت فضایی- مکانی این روستا، تقریباً همه روستاهای پیرامون خود را به لحاظ انواع خدمات پشتیبانی می‌کند. چنانکه روستاهای پیرامون روستای مسجدابوالفضل تا روستای «ده‌پاک» در مسیر جاده هودیان، «کافه جنگیان» و خیلی از روستاهای دشت آب‌رئیس برای تأمین مایحتاج خود نیاز دارند که از این

نفر معلول جسمی- حرکتی در این روستا شناسایی شده‌اند. درصد باسوادی در بین جوانان بالاست و تحصیل‌کردگان دانشگاهی روستا ۱۱ نفر هستند. از دیگر کارکردهای انسانی این روستا وجود برخی عادت‌واره‌هایی است که عملاً موانعی را بر سر راه توسعه آن ایجاد کرده و بعضاً هم دارای اثرات مثبتی بر آن بوده‌است؛ از آن جمله در زمینه کشاورزی، کشت سنتی و بی‌هدف درختان در اراضی کشاورزی است که بدون هرگونه تحلیل هزینه- فایده صورت می‌گیرد؛ به‌گونه‌ای که جوانان روستا اعتقاد داشتند بازدهی پایین باغات روستا به دلیل خشکسالی و کم‌آبی نیست، بلکه بیشتر به دلیل فرهنگ نامناسب کاری و تولیدی خود مردم است، زیرا به‌صورت علمی فعالیت نمی‌کنند، بلکه فقط می‌خواهند در اراضی آن‌ها درختانی وجود داشته باشد. همچنین عادت‌واره‌های اهالی در زمینه دامداری، مثل عدم تعلیف مصنوعی دام، بی‌توجهی به نیازهای دارویی و بهداشتی دام، پرورش نژادهای سنتی و کم‌بازده دام؛ عادت تعداد زیادی از جوانان روستا به فعالیت‌های غیررسمی همچون قاچاق سوخت و کالا، علی‌رغم سود خیلی پایین فعالیت‌ها و خطرات زیادی که دربر دارد. وجود برخی عادت‌واره‌های مثبت در سایر زمینه‌ها همچون؛ انتظارات کم و قناعت در فعالیت‌هایی که انجام می‌دهند، علاقه‌مندی به همراهی و مساعدت و خوشرویی با گردشگران و داشتن روحیه بالای مهمان‌نوازی (چنانکه مردم محلی به‌ویژه فرهنگیان بازنشسته و افراد فعال فرهنگی و اجتماعی روستا مانند موسی پورعزیزی و تیم‌راهنمای محلی وی، که بهترین راهنمایان برای تورهای گردشگری در منطقه بزمان هستند)، یا همکاری داوطلبانه مردم در مراقبت گله‌های شتر و بز در مراتع و بیابان‌های دور از روستا.

-تبیین و تحلیل سرمایه فضایی- مکانی روستا: این سرمایه در واقع از یک طرف پیکره درونی روستا و از طرف دیگر ساختار سیستمی و ارتباطات شهری و

بخش‌های بالادست عمق سفره‌های آب در بعضی بخش‌های منطقه کم است؛ به گونه‌ای که در برخی بخش‌ها که چاه‌ها را لایروبی کرده‌اند، به لایه‌های سخت و بدون آب برخورد کرده‌اند. با توجه به حاکمیت شرایط اقلیمی گرم و خشک بر منطقه مورد مطالعه و تنگناهای محیطی موجود از قبیل کمبود آب، گرمای شدید هوا، وزش بادهای گرم، سطح تبخیر بالا و...، گونه غالب گیاهی روستا، نخل است. مراتع روستا ضعیف و تنها قابلیت چرای شتر و تا حدی بز محلی (سازگار) را دارد. مهم‌ترین جانوران حوزه این روستا شامل تیهو، آهو و عقرب است که این موجودات امروزه قابلیت بالایی برای پرورش داشته و قابلیت اشتغالزایی از این طریق در منطقه را دارند.

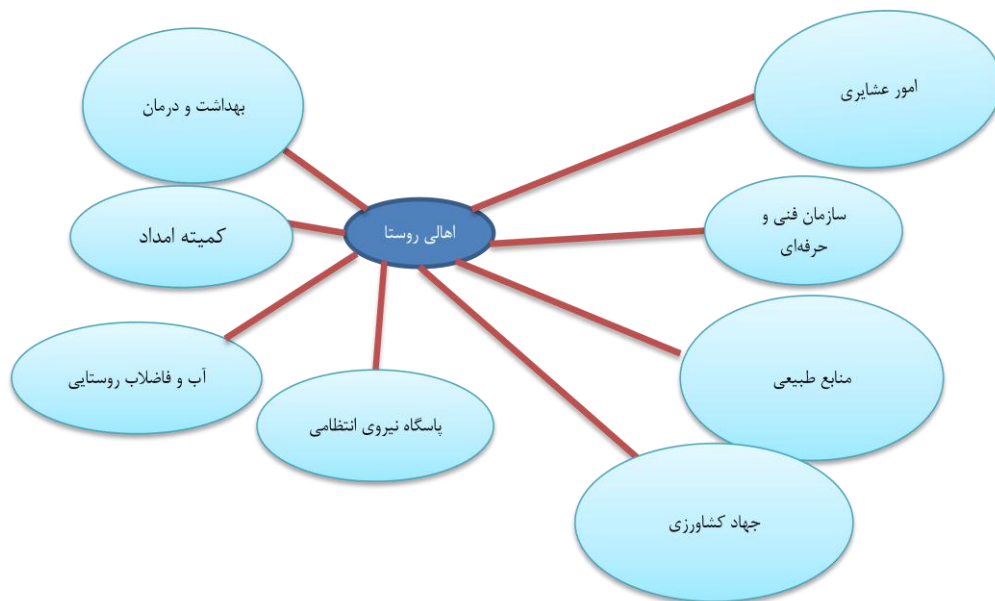
- بررسی و تحلیل سرمایه زیرساختی روستا: با توجه به قرارگیری روستای مسجدابوالفضل در مسیر جاده بم-ایران شهر، این روستا مشکل ارتباط جاده‌ای با بیرون ندارد. جاده بم-چابهار نیز که از درون روستا می‌گذرد و یک شاخه آن به روستاهای بالادست به طرف هودیان و دلگان می‌رود و دیگری به سمت بزمان و چابهار، از مزیت‌های ویژه زیرساختی آن تلقی می‌شود، البته راه‌های درون روستا از نوع خاکی است و عرض و جنس مسیرهای درون روستا مطلوب نیست. بدیهی است که مردم از کیفیت راه‌ها رضایت ندارند. راه‌های درون روستا از دو سال گذشته هیچ تغییر و تعمیری نداشته است. برق و توزیع نفت در روستا وجود دارد. چاه آب، منبع آب روستا است. بخش عمده روستا از آب لوله‌کشی برخوردار است، اما بخش‌هایی از آن هم آب لوله‌کشی ندارند که بانوان آب را با ظرف از پمپ‌های آب به منزل می‌آورند. شبکه اینترنت روستا ضعیف است، گرچه اینترنت خانگی وجود دارد. سیم کارت‌های ایرانسل، رایتل و... هم در روستا آنتن نمی‌دهد که این یکی از دغدغه‌های مردم است. صندوق پست، پست‌بانک و دفتر خدمات تجارت الکترونیکی (ICT)، هم در روستا وجود ندارد.

روستا خرید کنند، اما فعلاً بازار روستا زیاد فعال نیست و حتی مردم روستا هم در شرایط موجود نیازهای خود را از شهرهای ایران‌شهر، محمدآباد و بزمان تأمین می‌کنند. با توجه به اینکه همیشه ارتباط دو سویه‌ای بین سرمایه‌های ۷ گانه وجود دارد، سرمایه فضایی- مکانی این روستا به دلیل ضعف سرمایه نهادی، نتوانسته است به طور مطلوب در چرخه اشتغال روستا مؤثر واقع شود. به گونه‌ای که ارتباط و توجه بیش از حد سازمان‌های اجرایی به یک خانواده سبب شده همه مجوزها و تغییرات کاربری زمین فقط به نفع آن خانواده باشد و مردم دیگر از این فرصت محروم شوند. دوم اینکه ضعف سازمان‌ها در اجرا و تکمیل پروژه‌های عمرانی، به ویژه توسعه و تکمیل مسیرهای ارتباطی سبب شده قابلیت ارتباط فضایی روستا به ویژه ارتباط مستقیم هودیان و دلگان به بم به طور کامل بالفعل نشود و مردم نتوانند از عواید آن زیاد بهره‌مند شوند.

- شناسایی و تحلیل سرمایه طبیعی روستا: توپوگرافی مناسب و شیب بسیار ملایم و همچنین وجود آب‌های زیرزمینی نسبتاً غنی تشکیل هسته اولیه روستا را در این منطقه باعث شده است. در واقع روستای مسجدابوالفضل بر روی دامنه‌های کم‌شیب کوه بزمان قرار دارد. اراضی روستا نسبتاً صاف، اما به لحاظ حاصل خیزی خیلی با کیفیت نیست، زیرا خاک روستا حاصل رسوبات شسته شده کوه بزمان است. در نقشه‌های آب منطقه‌ای استان؛ دشت آب‌رئیس و مناطق شمالی کوه بزمان جزو مناطق مطالعه نشده اعلام شده است. در دشت آب‌رئیس خوشبختانه تاکنون چاه عمیق و بسیار عمیق حفر نشده و به دلیل مشغول بودن مردم به فعالیت‌های دامداری در مرتع به ویژه شترداری و بز محلی و برخی فعالیت‌های تجاری رسمی و غیررسمی، وضعیت آب این منطقه بحرانی نیست و آب‌های زیرزمینی با کاهش چشمگیری مواجه نیست. به گونه‌ای که در بخش میانی و پایین دست این دشت وضعیت ذخایر آبی و کیفیت آن مناسب است، اما در

مهم است، زیرا نیروی کار غیرماهر فراوان موجود در روستا، نیاز به آموزش دارند تا کارهای فنی را یاد بگیرند و در حاشیه محور بم-ایران شهر انواعی از مغازه‌های تعمیراتی و فنی و... را ایجاد کنند، اما با تحلیل کارکردهای سازمانی، نتایج نشان داد که عملکرد همه ادارت به جز کمیته امداد و بهداشت و درمان در روستا در عمل بسیار ضعیف بوده است. جالب اینکه اداراتی که با اقتصاد مردم در ارتباطند، به نسبت بیشتری مورد نارضایتی مردم بودند. به گونه‌ای که مردم عملاً از آموزش‌های فنی و حرفه‌ای ناراضی هستند، زیرا آموزش‌های انجام شده را کاربردی و متناسب با نیازهای واقعی خود نمی‌دانند. بدیهی است نیازسنجی مهارت‌های مردم هر روستا باید جداگانه انجام شود و آموزش‌های مورد نیاز به مردم داده شود. جوانان روستا تنها تحصیلات مدرسه‌ای و مدرکی ندارند. در نهایت به کمک نمره کارکردی سازمان و میزان اهمیت سازمانی؛ نمودار ون ترسیم شد. در این نمودار هر چه سازمان برای معیشت و اقتصاد مردم مهم‌تر باشد، اندازه دایره آن (دایره اهمیت سازمانی) بزرگتر است و هر چه مردم به خدمات آن اداره دسترسی بهتری داشته و از کارکرد آن رضایت بیشتری داشته باشند، طول خطوط آن (مسیر ارتباط سازمان با مردم) نیز کوچک‌تر (به عبارتی به خواست مردم نزدیک‌تر) می‌شود. از این رو طبق نمودار زیر درمی‌یابیم سازمان‌هایی که مسئول اقتصاد روستا نیستند، به ترتیب: کمیته امداد، بهداشت و درمان و پاسگاه نیروی انتظامی بیشترین امتیاز عملکردی را از نظر مردم روستا به دست آورده‌اند، ولی برعکس سازمان‌هایی مانند امور عشایری، جهاد کشاورزی و فنی و حرفه‌ای که مستقیماً مسئول اقتصاد و اشتغال روستا هستند امتیاز کارکردی پایین‌تری دریافت کرده‌اند.

- تبیین و تحلیل سرمایه نهادی روستا: بررسی و تحلیل این سرمایه به کمک رویکرد اهمیت کارکرد سازمانی و با ترسیم درخت مشکلات و ترسیم ساختار سازمانی با نمودار ون (Ven) و با همکاری نخبگان محلی انجام شد. بدین منظور در ابتدا ماتریس اهمیت سازمان‌ها با توجه به نیازهای مردم، چشم‌انداز آینده روستا و خواست و نظر مردم روستا درباره اهمیت و نقش سازمان‌ها تهیه شد. نتایج نشان داد نقش جهاد کشاورزی به دلیل احیای چاه‌های غیرفعال شده مردم و همچنین تجدید ساختار چاه‌ها و قنات موجود در روستا برای مردم اهمیت دارد. همچنین نقش امور عشایری به دلیل کمک به احیا و تقویت دامداری مردم با حفر چاه‌های آب خود در دشت آب‌رئیس مهم است. منابع طبیعی نیز به دلیل مهار سیلاب، تزریق آب به سفره‌های زیرزمینی و دادن زمین برای کاربری تجاری به مردم برای روستاییان اهمیت دارد. با توجه به اینکه این روستا مرکز منطقه محروم (مجموعه روستایی آب‌رئیس) بوده و همچنین تنها نقطه سکونت‌گاهی چشمگیر در میانه مسیر تقریباً ۲۰۰ کیلومتری محمدآباد ریگان تا بزمان است، مردم متقاضی ارتقای سطح مرکز درمانی-بهداشتی خود از خانه بهداشت به درمانگاه و سپس بیمارستان هستند. کمیته امداد در زمینه حمایت موقتی از اقشار ضعیف، توانمندسازی و آموزش برخی حرفه‌ها برای روستاییان اهمیت دارد. آب و فاضلاب روستایی نیز به دلیل لوله‌کشی آب درون روستا برای روستاییان دارای اهمیت است. با توجه به اینکه پاسگاه نیروی انتظامی اگر نباشد، نه امنیتی است و نه گردشگر و مسافری در منطقه احساس امنیت می‌کند تا در روستا و بازار محلی آن توقف کند، بنابراین وجود و کارکرد آن برای مردم بسیار مهم است. میراث فرهنگی و گردشگری نیز به دلیل راه‌اندازی بازارچه صنایع دستی برای فروش تولیدات زنان روستا و روستاهای مجاور برای مردم دارای اهمیت است. سازمان فنی و حرفه‌ای هم برای مردم

شکل ۵: نمودار ون نشان‌دهنده اهمیت و کارکرد سازمان‌های دولتی از نظر مردم روستا

تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

- تبیین و تحلیل سرمایه اقتصادی روستا

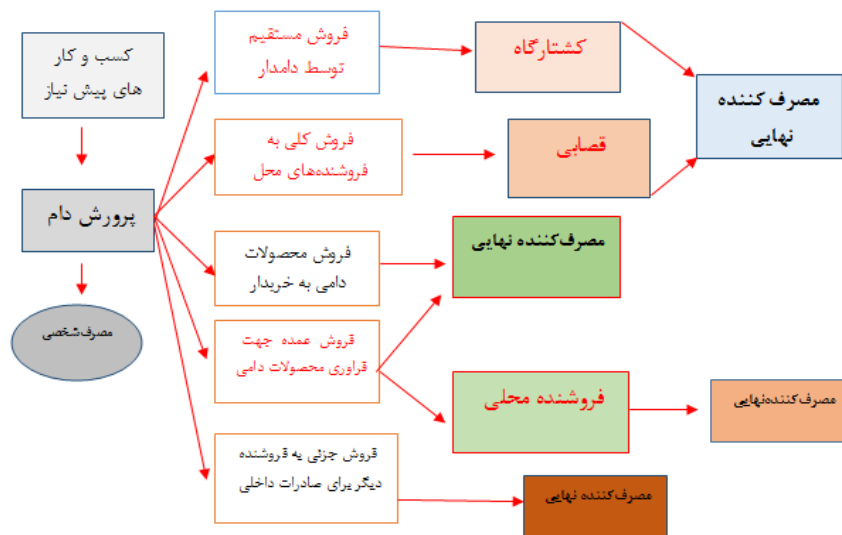
به کمک دو کارکرد عمده و مهم در روستا: ۱- تحلیل زنجیره پیشین و پسین (زنجیره ارزش) فعالیت‌های تولیدی غالب روستا که شامل دام سبک و خرما است و ۲- تحلیل روند فعالیت‌های تولیدی و غیرتولیدی روستا (نمودار چرخه حیات) تبیین و تحلیل سرمایه اقتصادی روستا انجام شد. نتایج تحلیلی بیانگر آن است که با ترسیم و تحلیل زنجیره ارزش برای محصول خرما، تنها ۹ نفر از اهالی روستا در حلقه‌های کاشت و برداشت این زنجیره فعالیت دارند و درعین حال نه تنها در این حلقه بهره‌وری و اشتغال ممکن محقق نشده، بلکه از فرصت‌های موجود در سایر حلقه‌های زنجیره به‌منظور اشتغالزایی برای اهالی نیز استفاده نشده است؛ خصوصاً اینکه به‌دلیل موقعیت بین‌راهی و نقش بازاری روستا می‌توان با تولید بیش از ۶۰ نوع فرآورده‌های خرمایی، کلوچه سیستانی و... به رونق

تولید کشاورزی، ارتقای زنجیره ارزش و ایجاد ارزش افزوده، توسعه اشتغال غیرزراعی و درنهایت کاهش یا حذف بیکاری اقدام کرد. همچنین با ترسیم و تحلیل زنجیره ارزش برای دام سبک نیز نتایج تحلیلی نشان داد که تنها ۱۱ نفر از اهالی روستا در حلقه‌های اولیه زنجیره دام سبک فعالیت دارند که آن هم در واقع شامل نگهداری دام مولد در قالب گله‌های ۱۰ تا ۵۰ رأسی و همچنین خرید و فروش دام در بازار روستا و بازار شهرستان است. درحالی‌که عملاً سایر تولیدات دامی اعم از تولید لبنیات، کرک و پشم، کودهای دامی و... و همچنین انواع فرآورده‌های محصولات دامی در اشتغال روستا جایگاهی ندارد و رستوران‌ها و مغازه‌های روستا حتی دوغ مورد نیاز مشتریان خود را هم از شهر تهیه می‌کنند. در ادامه، زنجیره‌های پیشین و پسین حوزه خرما و دام سبک و نقش هر یک از آن‌ها در اشتغال و درآمدزایی روستاییان تبیین و ترسیم شده است.

جدول ۲: فرصت‌های اشتغال مرتبط با دام سبک در حلقه‌های پیشین و پسین آن در روستای مسجدابوالفضل

مشاغل فردی	مشاغل گروهی
۱- مشاغل مرتبط با فروش دام مولد یا دام اولیه برای نگهداری توسط سایر اهالی	۱۱- مشاغل مرتبط با فروش مستقیم و غیرمستقیم فرآورده‌های حاصل از دام
۲- مشاغل مرتبط با ساخت سازه‌های جایگاه پرورش	۱۲- مشاغل مرتبط با کشتار وسیع دام
۳- مشاغل مرتبط با فروش و عرضه علوفه دام	۱۳- مشاغل مرتبط با بسته‌بندی به منظور صادرات (داخلی، خارجی)
۴- مشاغل مرتبط با کشت علوفه (در روش سنتی) دام (در روش صنعتی، در برخی موارد سنتی)	۱۴- مشاغل مرتبط با سردخانه‌های نگهداری گوشت
۵- مشاغل مرتبط با درمان و مراقبت دام (در طول دوره پرورش)	۱۵- مشاغل مرتبط با فرآوری محصولات دامی
۶- مشاغل مرتبط با بیمه دام	۱۶- مشاغل مرتبط با تولید ظروف نگهداری و بسته‌بندی محصولات دامی (بطری شیر، ظروف پلاستیکی ماست و دوغ)
۷- مشاغل مرتبط با پشم‌چینی و ریسندگی (فرآوری پشم، پوست دام)	
۸- مشاغل مرتبط با کشتار دام (قصابی)	
۹- مشاغل مرتبط با بسته‌بندی گوشت دام	
۱۰- مشاغل مرتبط با فرآوری شیر دام (تولید کشک، دوغ، ماست)	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۷

نمودار ۲: دیاگرام مرتبط با زنجیره ارزش و شغلی دام

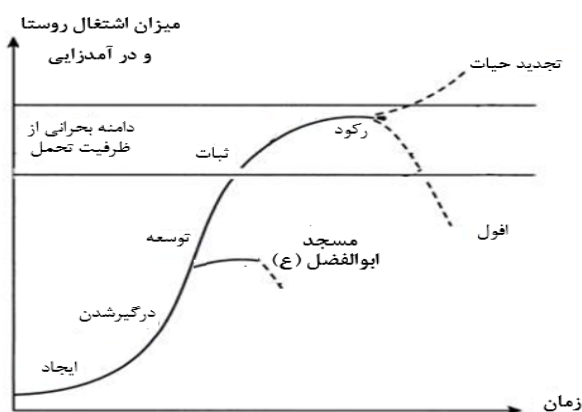
تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

مشاغل تولیدی روستا شامل ۹ فعالیت پاره‌وقت در زمینه نخل‌داری و ۱۱ واحد دامداری خرد به صورت مشاغل پاره‌وقت در روستا وجود دارد. چند نفر نیز به کارگری روزمرد و موقتی اشتغال داشته‌اند. طبق بررسی‌های میدانی، تقریباً ۴۰ درصد جوانان روستا به فعالیت‌های غیررسمی مشغولند. در بازار روستای مسجدابوالفضل ۲ بقالی، ۱ رستوران و ۱ جایگاه عرضه سیلندر گاز فعال است، اما هنوز نمی‌توان گفت که فرصت‌های فضایی- مکانی روستا در این حوزه بالفعل شده‌است. در مجموع رونمایی فعالیت‌های اقتصادی

در بخش دوم تحلیل سرمایه اقتصادی روستا اقدام به تحلیل روند فعالیت‌های تولیدی و غیرتولیدی روستا و ترسیم نمودار چرخه حیات شد. یافته‌های حاصل از این تحلیل بیانگر آن است که طبق آمار دقیق خانه بهداشت و شورا و دهیاری روستا، در سال ۱۳۹۵ از مجموع جمعیت فعال روستا تنها ۴۳ نفر شاغل چه در روستا و چه در بیرون آن بوده‌اند. همچنین کل مشاغل واقعی روستا در سال ۱۳۹۶ نیز تعداد ۴۵ مورد شغلی بوده‌است. طبق بررسی میدانی و محاسبات مسئولان محلی (شورا و دهیار) و محققان،

تغییرات مشاغل و محصولات دامی و علوفه به سمت صفر میل کرده و یک روند کاهشی شدید را نشان می‌دهد، بدون اینکه محصول کشاورزی دیگری یا دام جدیدی جایگزین آن‌ها شود؛ البته روند تغییرات محصول خرما تا حدودی مثبت بوده است، زیرا بعضی از اهالی به تازگی اقدام به احیای چاه‌ها و کاشت خرما کرده‌اند، اما این وضعیت هنوز در شرایط مطلوب قرار ندارد و مسئله ضعف تولید همچنان پابرجاست.

نشان داد روند و جهت حرکت از فعالیت‌های تولیدی به فعالیت‌های غیرتولیدی در حرکت بوده است، زیرا اهالی روستا از معیشت دامداری و کشاورزی سنتی به سمت مشاغل کارگری و فعالیت‌های غیررسمی در حال تغییر شغل هستند. در حوزه دامداری، در این روستا طی یک دهه گذشته میزان دام آفت شدیدی داشته است. به گونه‌ای که در سال ۱۳۸۲ در این روستا ۷۲ بهره‌بردار دامی روستا جمعاً ۱۱۷ شتر و ۱۱۶۲ بز و گوسفند داشته‌اند، اما در شرایط موجود روند

شکل ۶: نمودار چرخه حیات برای روستای مسجدابوالفضل

تهیه و ترسیم: نگارندگان براساس تحلیل روندها، ۱۳۹۷

بازار روستا، ارتقای بهره‌وری اراضی کشاورزی روستا (احیای چاه‌های کشاورزی غیرفعال شده در دشت آب‌رئیس) و سپس برندسازی و تجاری‌سازی صنایع دستی بنابه ضرورت با اولویت بیشتر از نظر صاحب نظران و فعالان روستا هستند. برخی از جوانان روستا دارای تحصیلات دانشگاهی در حوزه‌های مختلف علمی بوده و ۱۸ نفر از اهالی هم آموزش‌های فنی و حرفه‌ای دیده و عمدتاً دارای مدرک مهارت هستند. فرآوری محصولات اگرچه اساس تحقق اقتصاد غیرزراعی، ارتقای بهره‌وری از نهاده‌های کمیاب و کاهش وابستگی به منابع آب و خاک محسوب می‌شود، اما در شرایط فعلی ساماندهی بهره‌وری از چاه‌های آب و اراضی روستا به منظور بهبود وضعیت تولید اولویت بیشتری دارد، زیرا اگر راندمان تولید و بهره‌وری منابع اصلاح نشود، در آن صورت محصول تولیدی برای انجام عمل فرآوری و بسته‌بندی وجود ندارد.

طبق نمودار فوق، نتایج تحلیل چرخه حیات نشان داد روستا هنوز وارد چرخه توسعه نشده و نیاز به بهره‌گیری بهینه از سرمایه‌های موجود در روستا به منظور تحرک بخشی به توسعه درون‌زای روستایی است. در عین حال ترسیم درخت مشکلات اقتصادی روستا نشان داد که مهم‌ترین موانع پیش‌روی ایجاد و دوام اشتغال در روستا، تغییر فرهنگ کار و تولید (عشایری و کشاورزی) به فعالیت‌های غیررسمی، ترک عادات کاری و منتقل نشدن آن به جوانان، رها کردن محل کار و تولید و اسکان روستاییان به مکانی که اراضی کشاورزی مناسبی ندارد و مراتع آن نیز ضعیف است. همچنین نتایج ماتریس نیازسنجی مشارکتی نیز نشان داد تحقق اشتغال پایدار و اقتصاد صادرات‌محور، متکی بر تولید و درآمد در بخش‌های سه‌گانه اقتصادی در روستای مسجدابوالفضل، نیازمند توجه به کارکردهای اصلی، از جمله: برنامه‌ریزی برای ساماندهی

جدول ۳: ماتریس نیازسنجی اقتصادی روستای مسجدابوالفضل

نیاز	احیای چاه‌های غیرفعال	ارتقای مهارت‌های فنی	ساماندهی بازار روستا	برندسازی و تجاری‌سازی صنایع دستی	فرآوری محصولات	ارتباطات تقویت	امتیاز اولویت
احیای چاه‌های کشاورزی غیرفعال شده	۱						۶
ارتقای مهارت‌های فنی و کاربردی روستاییان	↑	۱					۱
ساماندهی بازار روستا	→	→	۱				۵
برندسازی و تجاری‌سازی صنایع دستی	↑	→	↑	۱			۴
فرآوری محصولات تولیدی اهالی	↑	→	↑	↑	۱		۲
تقویت ارتباطات مجازی و فیزیکی برای پشتیبانی تولید و فروش محصولات	↑	→	↑	↑	→	۱	۳

مأخذ: مطالعات میدانی و ترسیم ماتریس زوجی به روش مشارکتی (PRA) توسط نگارندگان، ۱۳۹۷

در ادامه، جدول محرک‌ها و موانع توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستای مسجدابوالفضل ارائه شده است.

جدول ۴: محرک‌ها و موانع توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستای مسجدابوالفضل^(۴)

حوزه	محرک	موانع
توسعه	<ul style="list-style-type: none"> - واقع شدن روستا در منطقه آزاد برداشت آب زیرزمینی (ممنوعه نیست و برداشت از آب‌های زیرزمینی منطقه آزاد است) - دمای بالای هوا، وزش باد داغ لوار و طبیعت وحشی منطقه (مساعد برای پرورش حشرات سخت‌جان که امروزه اهمیت اقتصادی پیدا کرده‌اند، مانند عقرب) - هزینه کم برداشت آب و سفره غنی آب زیرزمینی با دسترسی در عمق کم - جاذبه‌های چاله شهاب سنگ و کوه بزمان - چاه‌های آب قدیمی مردم در دشت آب‌رئیس - وجود معادن در محل سکونت قبلی مردم در دشت آب‌رئیس - وزش باد و هوای آزاد در بهار و تابستان که برای محصول خرما مناسب است 	<ul style="list-style-type: none"> - باد نسبتاً شدید در برخی ایام و فصول سال - دمای بالای هوا در فصول گرم - خشکسالی و تضعیف مراتع - خاک نسبتاً ضعیف و نامناسب برای کشت محصولات باغی لیکن مناسب برای محصولات مقاوم مثل: جو، یونجه و خرما
انسان	<ul style="list-style-type: none"> - وجود سرطایفه‌های پیگیر و دلسوز مانند حاج احمد، حاتم، گل محمد و پیرداد شهیکی و افراد فعال مانند موسی پورعزیزی و... 	<ul style="list-style-type: none"> - همکاری نکردن جدی مردم در امور اقتصادی با تجربه رهاسازی کشاورزی و دامداری قبلی خود - نرخ بالای مهاجرت؛ در سال ۱۳۹۵، ۲۶۰ نفر مهاجرت دائمی برای کار و ۴۸ نفر مهاجرت موقتی برای تحصیل و... داشته‌اند - بی‌انگیزگی و بی‌علاقگی نسل جوان برای فعالیت در روستا به دلیل نبود برنامه‌ریزی شغلی مناسب
توسعه	<ul style="list-style-type: none"> - نرخ افزایشی درصد باسواد روستا: در سال ۱۳۹۰ معادل ۵۸/۳ درصد بوده که به ۷۲/۱ درصد در سال ۱۳۹۶ رسیده است. - وجود کشاورزان باتجربه و علاقه‌مند به توسعه روستا، مانند حسین و عباس شهیکی و موسی پورعزیزی (معلم نیز است)، به عنوان الگوی بقیه روستاییان برای فعالیت اقتصادی و توسعه‌های 	<ul style="list-style-type: none"> - عدم برخورداری جوانان از آموزش‌های رسمی و مهارت‌های فنی و حرفه‌ای لازم (نداشتن تخصص فنی). - عادات نامناسب کاری خیلی از مردم به‌ویژه تن‌دادن به فعالیت‌های تولیدی و سخت‌کوشی (بی‌علاقگی جوانان به کار و تولید)
فرهنگ	<ul style="list-style-type: none"> - سابقه فعالیت مثبت جهاد کشاورزی و اداره عشایری در روستا در سه دهه قبل - فعالیت نسبتاً مثبت برخی از سازمان‌ها در شرایط موجود، همچون: کمیته امداد، بهداشت و درمان و پاسگاه نیروی انتظامی. 	<ul style="list-style-type: none"> - ضعف عملکرد نهادی - سازمانی؛ طبق نمودار ون مهم‌ترین نهادها پایین‌ترین عملکرد را در روستا داشته‌اند. - سوءمدیریت چاه‌های آب و تعطیلی آن‌ها - سستی در برنامه‌ریزی و انجام امور روستا - نداشتن بودجه دهیاری روستا - گنگ بودن طرح هادی روستا برای شورا، دهیار و افراد با نفوذ روستا
توسعه	<ul style="list-style-type: none"> - وجود پاسگاه در روستا (احساس امنیت، توقف گردشگران و مسافران و تأثیر مثبت بر اقتصاد روستا) - برخورداری از شبکه مناسب برق 	<ul style="list-style-type: none"> - سنتی بودن ساختار مزارع - تکمیل نشدن جاده روستا به هودیان و دلگان - ضعف فضای مجازی و نبود بسترهای اینترنت - نبود برق در کنار چاه‌های عشایری و کشاورزی دشت آب‌رئیس (تقریباً ۱۲ کیلومتر فاصله)
مال	<ul style="list-style-type: none"> - وجود سرمایه‌های سرگردان در روستا، اعم از سرمایه بازاربان، کارمندان علاقه‌مند به کشاورزی و سرمایه‌های برگشتی از فضاهای جغرافیایی بیرون 	<ul style="list-style-type: none"> - کمبود منابع مالی برای نوسازی پمپ‌ها و لوله‌ها - محدودیت‌های پیش‌رو برای استفاده از وام‌های کم‌بهره و مسئله ضمانت وام
فرهنگ	<ul style="list-style-type: none"> - موقعیت فضایی بین‌راهی روستا (در کنار جاده بم - چابهار و بم - ایرانشهر) و توقف مسافران در روستا - جمعیت نسبتاً چشمگیر حوزه نفوذ 	<ul style="list-style-type: none"> - نبود فضای تجاری برای عموم مردم و کنترل یک خانواده بر بازار - فرصت‌های شغلی جایگزین ناشی از کشاورزی صنعتی و نوین در جنوب کرمان برای مردم روستا - دوری از مراکز شهری و نداشتن بازار مصرف بزرگ در فاصله نزدیک (شهر محمدآباد و فهرج کوچک است و بازار بزرگی ندارد)

مأخذ: نتایج حاصل از بررسی‌های میدانی و تحلیل هفت سرمایه، نگارندگان، ۱۳۹۷

نتیجه‌گیری و ارائه سیاست‌ها، راهبردها و برنامه پیشنهادی اشتغالزایی برای روستا

چنانکه پیش‌تر اشاره شد، هدف محوری این پژوهش ارائه برنامه اشتغالزایی برای روستاییان روستای مسجدابوالفضل است که خود می‌تواند الگویی برای سایر روستاهای استان سیستان و بلوچستان و کشور ایران نیز باشد، زیرا تاکنون پژوهشی علمی با رویکرد این پژوهش در سطح روستاها تهیه نشده که بتواند همه منابع و معیارهای مؤثر بر ایجاد اشتغال و موفقیت آن در روستاها را شناسایی و تحلیل کند و متناسب با نیازها و شرایط نظام برنامه‌ریزی کشور برنامه‌ای ارائه کند که قابلیت عملیاتی داشته باشد. به‌گونه‌ای که تحلیل و انطباق روش‌ها و نتایج تحقیقات پیشین در خارج و داخل کشور با موضوع پژوهش حاضر نیز نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از تحقیقات پیشین تاکنون اقدام به بهره‌گیری از یک روش‌شناسی پاسخگو و منطبق با شرایط جغرافیایی به‌منظور تهیه برنامه اشتغالزایی با رویکرد فرایندی نکرده است و در

تحلیل‌ها نیز همه عوامل و مؤلفه‌های مؤثر بر ایجاد و بازدهی مشاغل روستاییان در قالب مدلی مشارکتی و میدانی نیآورده‌اند.

اینک براساس یافته‌های این پژوهش و نتایج حاصل از تحلیل ظرفیت‌ها و کارکردهای هر یک از هفت سرمایه (دارایی) در روستای مسجدابوالفضل، برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستا همراه با ارائه سیاست‌ها، راهبردها و برنامه شغلی متنوع ارائه شده است. به‌منظور تحقق این مهم ضرورت تبیین تعیین پیش‌نیازها و پیشران‌ها و وظایفی که هر یک از سازمان‌های دولتی متولی اشتغال یا سازمان‌های خیریه‌ای و غیردولتی برای موفقیت در برنامه‌های توسعه اقتصادی و حوزه‌های شغلی باید تأمین کنند و برای آن برنامه‌ریزی کنند، در این پژوهش بررسی و تحلیل شد. اینک پروژه‌های اشتغالزایی، پیش‌نیازهای اجرای پروژه‌های شغلی، زمینه‌های موفقیت و ظرفیت اشتغالزایی هر یک از آن‌ها در قالب برنامه پیشنهادی اشتغال روستایی در جداول زیر ارائه شده است.

جدول ۵: اهداف کلی و برنامه‌های راهبردی توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستای مسجدابوالفضل

اهداف کلی	راهبردهای دستیابی به هدف کلی
ارتقا و توسعه خدمات و زیرساخت‌های روستایی	- تقویت بنیه اقتصادی روستا - اصلاح ساختار اقتصاد روستا و بهبود محیط کسب‌وکار
توسعه و بهبود مدیریت روستایی	- اصلاح ساختار مدیریت روستا - توسعه پوشش خدمات نوین در روستا - تقویت کارکردهای اجتماعی روستا
توسعه و تثبیت اشتغال در روستا	- حمایت از مشاغل روستایی و کارآفرینان در زمینه علمی و انگیزشی - آموزش‌های کاربردی و زودبازده مشاغل مرتبط با نیاز و توانمندی‌های روستا - ارتقای قابلیت و سرمایه انسانی - گسترش دسترسی به تسهیلات و منابع مالی
ارتقای شاخص توسعه انسانی و اجتماعی روستا	- آموزش و افزایش سطح دانش فنی و سواد بهره‌برداران بخش کشاورزی و فعالیت‌های تولیدی نوین - تقویت پایدار و حفاظت از سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اجتماع‌محور در جامعه روستایی (ممانعت از کاهش اعتماد و همگرایی در روستا)
افزایش بهره‌وری منابع و عوامل تولید کشاورزی و حفاظت و بهره‌برداری بهینه از منابع پایه، منابع طبیعی و بسترهای تولیدی در چارچوب توسعه پایدار	- اصلاح الگوی کشت - ارتقای بهره‌وری آب و خاک و صرفه‌جویی در مصرف آب کشاورزی - حفاظت و صیانت از منابع طبیعی با رویکرد ارتقای مشارکت مردم - اجرای عملیات آبخیزداری، - بهره‌گیری از روش‌های نوین کشاورزی - متنوع‌سازی سطح زیر کشت با رویکرد کم‌نهاد و صرفه‌جویی در مصرف آب

مأخذ: دیدگاه کارشناسی نگارندگان مبتنی بر تحلیل یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۷.

جدول ۶: راهبردها، سیاست‌ها و اقدام‌های اساسی به منظور توسعه اقتصادی و اشتغالزایی در روستای مسجدابوالفضل

راهبرد	سیاست	اقدام اساسی
تقویت بنیه اقتصادی روستا	<ul style="list-style-type: none"> - تعیین ظرفیت‌ها و اولویت‌های سرمایه‌گذاری - افزایش سهم سرمایه‌گذاری دولت در فعالیت زیرساخت‌های اقتصادی روستا - سنددار کردن املاک، مستغلات و اراضی روستا - تأمین منابع آب شرب مورد نیاز مردم - بالا بردن تخصص و مهارت کشاورزان منطقه - تأمین پایدار زمین مورد نیاز مردم برای طرح‌های توسعه اقتصادی و مسکونی 	<ul style="list-style-type: none"> - اجرای برنامه‌های آموزشی- مهارتی و اعتباری برای توسعه مشاغل خانگی - اصلاح و توسعه شبکه آبرسانی - ایجاد مزارع پرورش ماهی - سنددار کردن دارایی‌های فیزیکی و ارتقای آن‌ها به دارایی‌های مولد - شناسایی پتانسیل‌های سرمایه‌گذاری و اشتغال با مشارکت جامعه محلی - تخصیص منابع با اولویت ایجاد فرصت‌های شغلی برای جوانان
اصلاح ساختار اقتصادی روستا	<ul style="list-style-type: none"> - تحول بخش‌های صنعت و خدمات در اقتصاد روستا - اقتصادی کردن فعالیت‌های تولیدی و خدماتی روستا - ایجاد زمینه سرمایه‌گذاری در بخش‌های غیرکشاورزی با اولویت گردشگری، حمل‌ونقل و صنایع دستی، تبدیلی و تکمیلی 	<ul style="list-style-type: none"> - احیای پرورش مرغ محلی، تولید کشک، شیر و ... - احیای پرورش بز و شتر - اجرای کامل طرح هادی روستا - اجرای طرح مشارکت اقتصادی روستاییان - تهیه و اجرای طرح‌هایی چون سند گیاهان دارویی یا طرح‌های بهره‌بردار از معدن و جنگل‌های طبیعی مانند بنه در کوه بزمان - استفاده از روش‌های نوین آموزشی برای بهره‌برداران مناسب از منابع تولید
توسعه پوشش خدمات نوین	<ul style="list-style-type: none"> - توسعه پوشش اینترنت در روستا - توسعه شبکه تلفن همراه - ظرفیت‌سازی و توسعه شبکه بانکداری الکترونیک 	<ul style="list-style-type: none"> - برقراری اینترنت پرسرعت در روستا - تقویت آنتن دهی تلفن همراه در روستا
بهبود و توسعه فضای کسب‌وکار در روستا	<ul style="list-style-type: none"> - بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، دانش‌بنیان و نوآوری در تولید و خدمات روستا - ارائه مشوق‌های مؤثر در جلب و جذب سرمایه‌گذاری - حمایت از کارآفرینی - بهره‌گیری از دانش و مهارت بومی 	<ul style="list-style-type: none"> - اعمال سیاست‌های تعرفه‌ای مناسب - اجرای فراگیر بیمه اجتماعی روستاییان - ارائه آموزش‌های لازم برای توسعه کارآفرینی - معرفی، حمایت و تسهیل بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، دانش‌بنیان و نوآوری در تولید و خدمات روستا - استفاده از تجارب و دانش بومی و ارتقای شاخص‌های مشارکت عملی خانوارها - تلفیق مهارت‌های بومی خانوارها با دستاوردهای علمی در فعالیت‌های تولیدی
ارتقای قابلیت و سرمایه انسانی در روستا	<ul style="list-style-type: none"> - آموزش مهارت‌های حرفه‌ای و تخصصی - انطباق آموزش‌های مهارتی با ظرفیت‌ها و نیازها - گسترش فرهنگ کتاب‌خوانی 	<ul style="list-style-type: none"> - توسعه کارآفرینی روستایی - آموزش فنی و حرفه‌ای روستاییان - ایجاد و گسترش فضاهای فرهنگی و کتابخانه‌ای در روستا
گسترش دسترسی به تسهیلات و منابع مالی در روستا	<ul style="list-style-type: none"> - تسهیل دسترسی روستاییان به تسهیلات با نرخ بهره پایین - افزایش سهم و میزان تسهیلات - تکمیل زنجیره تأمین، تولید و توزیع محصولات 	<ul style="list-style-type: none"> - ایجاد صندوق تأمین مالی خرد روستایی و تسهیل سرمایه‌گذاری در روستا با رویکرد مشارکتی - پرداخت تسهیلات ارزان‌قیمت در بخش‌های مختلف اقتصادی
ارتقای کیفیت محیطی-کالبدی روستا	<ul style="list-style-type: none"> - زمینه‌سازی به منظور ایمن‌سازی بافت و مسکن روستا در برابر سوانح - بهسازی محیط و افزایش کیفیت کالبدی روستا - ارتقای سطح پایداری روستا در مقابل مخاطرات 	<ul style="list-style-type: none"> - تهیه و اجرای طرح ایمن‌سازی روستا در برابر سوانح طبیعی - اجرای طرح هادی روستا - اصلاح بافت و معابر روستا
توسعه مسکن معیشت‌محور در روستا	<ul style="list-style-type: none"> - فراهم کردن امکان ساخت مسکن معیشت‌محور - تأمین مسکن روستایی مناسب و بهسازی فضای زیست - مقاوم‌سازی واحدهای مسکونی روستا 	<ul style="list-style-type: none"> - مشارکت روستاییان و نهادهای محلی در اجرای طرح‌ها و حفظ بافت سنتی - ارائه تسهیلات ارزان‌قیمت مسکن روستایی
ارتقای بهره‌وری آب و خاک کشاورزی، صرفه‌جویی در مصرف آب و اعمال مدیریت تقاضا	<ul style="list-style-type: none"> - توسعه عملیات آب و خاک با مشارکت بهره‌برداران - بهینه‌سازی الگوی کشت و توسعه کشت‌های گلخانه‌ای - بهبود و افزایش عملکرد در واحد سطح - تجهیز، نوسازی و ساماندهی اراضی کشاورزی - ارتقای بهره‌وری و بهبود راندمان تأسیسات آبی 	<ul style="list-style-type: none"> - تأکید در مزارع - توسعه، استقرار و اجرای سامانه‌های نوین آبیاری و بهبود شیوه‌های آبیاری - استفاده از فناوری‌های نوین در بهره‌برداری از منابع آب و خاک - اصلاح الگوی کشت روستا
حفاظت و صیانت از منابع طبیعی با رویکرد ارتقای مشارکت مردم و جوامع روستایی	<ul style="list-style-type: none"> - توسعه عملیات آبخیزداری، حفاظت از خاک، آبخوان‌داری و تعدیل شرایط خشکسالی - مقابله با بیابان‌زایی و کنترل کانون‌های بحرانی گرد و غبار - مشارکت مردم در حفاظت و بهره‌برداری از منابع 	<ul style="list-style-type: none"> - اجرای عملیات آبخیزداری و آبخوان‌داری و حفاظت خاک - ارتقای مشارکت مردم در حفاظت و احیای منابع طبیعی - اجرای عملیات بیابان‌زدایی از نوع آبخیزداری

مأخذ: دیدگاه کارشناسی نگارندگان مبتنی بر تحلیل یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۷

رسته‌های اولویت‌دار پرداخت تسهیلات به متقاضیان

اشتغال در روستای مسجدابوالفضل

- ۱- پرورش دام سبک و سنگین ۲- پرورش و فرآوری طیور ۳- تولید و فرآوری گیاهان دارویی ۴- فرآوری خرما و میوه‌های گرمسیری ۵- گردشگری و طبیعت‌گردی

- ۶- بوم‌گردی روستایی ۷- صنایع دستی ۸- صنایع غذایی و تبدیلی و تکمیلی کشاورزی ۹- بسته‌بندی میوه، سبزی، نان، ادویه و خشکبار صادراتی ۱۰- خدمات بازرگانی و بازاریابی محصولات کشاورزی و دامی ۱۱- مشاغل خانگی و خوداشتغالی ۱۲- سایر رسته‌های شغلی

جدول ۷: پروژه‌یابی، زمینه‌ها و ظرفیت‌های اشتغالزایی روستای مسجدابوالفضل

نوع شغل	زمینه‌های موفقیت اشتغال از نظر مردم و شرایط محیطی	پیش‌نیازها یا زمینه‌های اشتغالزایی	ظرفیت اشتغالزایی
اشتغالزایی با احیای چاه‌های عشایری مردم در دشت آب‌رئیس	- مناسب برای کشت خرما - مناسب برای کشت علوفه و جو - مناسب برای احیای دامداری مکمل کشاورزی	- حل مسئله مالکیت زمین با ادارات مسئول - حل مسائل اجتماعی و مالکیت طایفه‌ای و خانوادگی - ابزار و ماشین‌آلات کشاورزی - خدمات علمی و مشاوره‌ای - احیای چاه‌های عشایری	هر چاه ۱۵ نفر تا ۲۵ نفر
مشاغل مرتبط با فعال شدن چاه‌های کشاورزی	- نصب، نگهداری و تعمیر پکیج‌های انرژی‌های نو - حمل‌ونقل محصولات تولیدی، تراکتور و... - فرآوری، بسته‌بندی و فروش محصولات - مشاغل در حوزه‌های کاشت، مراقبت، هرس، سمپاشی، گرده‌افشانی، نصب سیستم‌های آبیاری نوین، حاصلخیزسازی خاک، ریختن لیاف گیاهی پای بوته درختان برای جلوگیری از تبخیر زیاد و...	- آموزش توسط فنی‌و حرفه‌ای - تأمین وام برای تهیه ماشین‌آلات، ابزار کارگاهی و...	حداقل ۹ نفر
پرورش عقرب	- دمای بالای هوا و طبیعت وحشی - اهمیت اقتصادی حشراتی مانند عقرب که سم آن گران‌ترین مایع در جهان است.	- آموزش، مهارت و... - تأمین مالی و سرمایه اولیه	تا ۵ نفر ظرفیت دارد
توسعه بازار روستا (با توجه به اینکه فقط ۵ سوپرمارکت و رستوران وجود دارد)	- توقف خودروهای سبک و سنگین در روستا (به دلیل احساس امنیت در سایه وجود ایست و بازرسی) - جای خالی خدمات موردنیاز خودروها و رانندگان (مانند تعویض روغنی، آپاراتی و...) - امکان ایجاد ناوایی و سایر فعالیت‌های خدماتی در روستا	- توزیع عادلانه اراضی حاشیه جاده برای اشتغال اهالی - آرایشگاه مردانه؛ یک باب - تعویض روغنی؛ دو باب (سبک و سنگین) - برق کاری ساختمان؛ یک واحد با فعالیت ثابت در روستا و سیار در روستاهای قمر پیرامون - جوشکاری و لوله‌کشی یک باب، آپارتنی یک‌باب - فست فود و بستنی‌فروشی؛ یک باب	۱۴ نفر
پرورش مرغ	- نیاز روستاییان، رستوران‌های روستا و روستاهای اطراف به مرغ (گرم و سرد) - مزیت روستا برای مرغ محلی و مرغداری صنعتی - علاقه و سابقه مردم در پرورش مرغ - فضای کافی برای پرورش مرغ	- نیاز مالی و مجوز - مرغداری کوچک مقیاس (تأمین مرغ رستوران‌ها، روستای خود و اطراف)	۲ نفر
مشاغل خرد زنان	- زنان علاقه‌مند و بیکار در خانه - تجربه بالا در زمینه بافتن قالی و گلیم	- دادن وام‌های خرد به زنان - مشاوره و آموزش	۱۲ نفر
سایت پرورش آهو	- سرمایه کافی، علاقه‌مندی و قدرت ریسک افراد سرشناس روستا - تأمین نیاز زیبایی‌شناختی مسافران و نیاز گوستی آن‌ها و روستاییان و شهرنشینان منطقه	- گرفتن مجوز از محیط‌زیست و خدمات مشاوره‌ای - وجود سرشناسان روستا و مالکان بزرگ	۸ نفر
معادن موجود در دشت آب‌رئیس	- قابلیت معدنی اطراف بزمان به‌ویژه معادن سنگ آهن - آب‌رئیس و معادن طلای بزمان	- مالکیت و مدیریت غیرمردمی - وجود جوانان از اقشار متوسط روستا برای کارگری و کار اداری در معادن	ده‌ها نفر
مجموع	تعداد اشتغال قابل پیش‌بینی ۱۲۰ نفر در چاه‌ها و ۶۰ نفر در سایر مشاغل (جمعاً ۲۰۰ نفر)		

مأخذ: نتایج حاصل از بررسی‌های میدانی و تحلیل هفت سرمایه، نگارندگان، ۱۳۹۷

برنامه فرایند پایداری اقتصاد روستا یا پلکان تحول اقتصادی روستای مسجدا بوالفضل^(ع) در چشم‌انداز ۱۰ ساله

- رواج مشاغل خدماتی و تجاری، نانوايي، تعميرات وسایل نقلیه، خدمات خودرو، خیاطی زنانه و مردانه، بلوک‌زنی، خرید و فروش و عرضه محصولات در بازار شهرها و روستاهای دیگر
- رواج فعالیت‌های مکمل و جنبی در کنار دامداری و کشت و کار (پرورش ماهی، عقرب، آهو و...)
- تأسیس کارگاه فرآوری، خشک‌کردن، مرتب‌سازی خرما و بسته‌بندی محصولات کشاورزی و دامی
- توسعه فعالیت تولیدی به‌صورت زنجیره‌ای با استفاده از توان تولیدی روستاهای مجاور
- ایجاد شبکه بازاریابی محصولات کشاورزی و دامی

- پرورش دام سبک به‌ویژه گوسفند و بز
- پرورش شتر در دشت آب‌رئیس و دشت‌های هموار شمال و شرق روستا
- اجرای طرح بهره‌برداری گیاهان دارویی یا طرح‌های بهره‌برداری از معدن و جنگل‌های طبیعی مانند بانه در کوه بزمان

- توانمندسازی روستاییان با برگزاری کلاس و کارگاه‌های آموزشی توسط فنی و حرفه‌ای
- نوین‌سازی و تقویت صنایع دستی در قالب طرح‌های کاربردی و نیاز روز بازار
- متنوع‌سازی کشت محصولات کشاورزی خصوصاً کشت تلفیقی خرما، یونجه و ...

پیش‌نیازهای تحول و تقویت اقتصاد روستا:
توسعه زیربناها و خدمات اجتماعی برای تقویت سرمایه انسانی و نیروی کار روستا
تأمین اینترنت و تقویت تلفن همراه
ایجاد زیرساخت‌های طبیعت‌گردی و گردشگری مرتبط با خرید صنایع دستی
تأمین زنجیره‌های پیشین و پسین محصولات اصلی تولید روستا و روستاهای مجاور
تأمین پیش‌نیازهای نهادی و قانونی پیش‌روی اقتصاد غیرزراعی خصوصاً برندسازی محصولات فرآوری‌شده و صنایع دستی
ارتقای نظام مهارت‌های فنی و کاربردی اهالی
اجرای شبکه آبیاری نوین و ساماندهی چاه‌های آب کشاورزی اهالی در روستا و دشت آب‌رئیس
احداث استخر پشتیبان آبیاری و پرورش آبزیان
اجرای پروژه‌ها و اقدامات بیابان‌زدایی
تکمیل و تقویت شبکه آب شرب روستا
توسعه زیرساخت‌ها و خدمات بهداشتی
احداث سیل‌بند در شمال و شرق روستا

-افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین؛ محسن آقایی هیر (۱۳۸۶). سطح‌بندی پایداری توسعه روستایی، مطالعه موردی بخش هیر، پژوهش‌های جغرافیایی. دوره ۳۹. شماره ۶۱. صفحات ۴۴-۳۱.

-افتخاری، رکن‌الدین؛ حمدالله سجاسی قیداری؛ سیدحسن رضوی (۱۳۸۹). راهبردهای توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی: مطالعه موردی روستاهای شهرستان خدابنده، روستا و توسعه. دوره ۱۳. شماره ۳. صفحات ۲۹-۱.

-بهادری، فرخ‌لقا (۱۳۹۶). ارزیابی پیامدهای اجتماعی-اقتصادی پروژه‌های توسعه مشارکتی (مقایسه طرح‌های ترسیب کربن جازموریان و فائوی ریگان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی (کالبدی). به راهنمایی ابوذر پایدار. دانشگاه سیستان و بلوچستان.

-پاپزن، عبدالحمید؛ خوش‌قدم خالدی؛ عادل سلیمانی (۱۳۹۰)، ارزشیابی آموزش‌های فنی‌وحرفه‌ای زنان روستایی در زمینه صنایع دستی، فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه‌شناسی زنان. سال دوم. صفحات ۳۸-۲۱.

-پاپلی، محمدحسین؛ محمدمیر ابراهیمی (۱۳۸۱). نظریه‌های توسعه روستایی، سمت. تهران.

-راسخی، بهروز؛ رضوان قنبری؛ امیرحسین علی‌بیگی (۱۳۹۷). تحلیل عوامل مؤثر بر موفقیت کارآفرینان کشاورزی شهری و روستایی استان کرمانشاه، فصلنامه پژوهش‌های روستایی. دوره ۹. شماره ۳. صفحات ۳۵۹-۳۴۶.

-رضوانی، محمدرضا (۱۳۹۰). برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران، نشر قومس. تهران.

-رضوانی، محمدرضا؛ محمد نجارزاده (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل زمینه‌های کارآفرینی روستاییان در فرایند توسعه نواحی روستایی (مطالعه موردی: دهستان برآن جنوبی شهرستان اصفهان)، نشریه توسعه کارآفرینی. دوره ۱. شماره ۲. صفحات ۱۸۲-۱۶۱.

در صورت تحقق این برنامه‌ها، روستای مسجدابو الفضل در افق برنامه (ده سال آینده)، روستایی خواهد بود برخوردار از رفاه نسبی، اشتغال پایدار و دارای اقتصاد صادرات‌محور، متکی بر تولید و درآمد در بخش‌های سه‌گانه اقتصادی با محوریت بخش خدمات (تأکید بر خدمات گردشگری و رفاهی) و کشاورزی (تأکید بر کشاورزی نوین و دامداری) با پشتیبانی بخش صنعت به‌ویژه صنایع دستی. به‌منظور تحقق این زمینه‌ها، ایجاد کارکردهای پیشین و پسین زیر ضروری است:

- حفظ و ارتقای ظرفیت‌های موجود بخش‌های اقتصادی روستا از طریق روش‌های نوین بهره‌گیری از فرصت‌ها و قابلیت‌های اقتصادی و با بهره‌گیری از تسهیلات و سرمایه‌گذاری بخش دولتی و غیردولتی.

- ایجاد ظرفیت‌های جدید در بخش‌های اقتصادی از طریق توجه به نیازهای بازار با رویکرد صادرات‌محور و با بهره‌گیری از تسهیلات و سرمایه‌گذاری بخش دولتی و غیردولتی.

- تداوم و ارتقای نقش تولیدی و توسعه‌ای روستا در منطقه.

- ایجاد و توسعه خدمات زیربنایی روستا از طریق سرمایه‌گذاری دولتی و جذب سرمایه‌گذاری بخش تعاونی و خصوصی با مشارکت مردم و سرمایه‌گذاران روستا.

منابع

-ابراهیم‌زاده، عیسی؛ ابوذر پایدار (۱۳۹۷). تدوین برنامه توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستاهای منتخب استان سیستان و بلوچستان (۴۳۶ روستا)، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان، زاهدان.

-ابریشمی، حمید؛ داود منظور (۱۳۷۸). تحلیل مقایسه‌ای الگوهای رشد نوکلاسیک و درون‌زا، مجله تحقیقات اقتصادی. دوره ۳۴. شماره ۲. صفحات ۶۴-۲۷.

-افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین؛ خدیجه بوذرجمهری (۱۳۸۴). تحلیل جایگاه دانش بومی در توسعه پایدار روستایی، مدرس علوم انسانی. برنامه‌ریزی و آمایش فضا. شماره ۱. پی‌پی ۳۸. صفحات ۷۳-۱۷.

- فیروزنیا، قدیر؛ محمدحسن ضیاءتوانا؛ عبدالرضا افتخاری (۱۳۸۶). تبیین فرایند تحول روستا با بهره‌گیری از نظریه چرخه حیات، فصلنامه مدرس علوم انسانی. دوره ۱۱. شماره ۱. پیاپی ۵۰. صفحات ۱۱۹-۹۳.

- قرنی‌آرانی، بهروز (۱۳۹۳). بررسی نقش برنامه‌ریزی مشارکتی در کاهش فقر روستایی مطالعه موردی: روستای لزور، پژوهش‌های روستایی. دوره پنجم. شماره ۳ (پیاپی ۱۹). صفحات ۴۸۸-۴۶۷.

- قدیری‌معصوم، مجتبی؛ محمد مهدی ضیانوشین؛ محمدامین خراسانی (۱۳۸۹). پایداری اقتصادی و رابطه آن با ویژگی‌های مکانی- فضایی: روستاهای دهستان کوهین شهرستان کبودرآهنگ، مجله روستا و توسعه. سال ۱۳. شماره ۲. صفحات ۲۹-۱.

- معاونت امور اقتصادی و هماهنگی برنامه و بودجه- امور آمایش سرزمین، برنامه‌ریزی و محیط‌زیست: کارگروه تخصصی توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستایی، شهریور ۱۳۹۶. ویراست نهایی.

- مؤسسه توسعه روستایی ایران (۱۳۸۱). بانک اطلاعات فرهنگ ده‌های ایران، تهران.

- مهندسان مشاور DHV از هلند (۱۳۷۵). ترجمه سیدجواد میر، ناصر اوکتابی، مهدی گنجیان، رهنمودهایی برای برنامه‌ریزی مراکز روستایی، جلد اول. سلسله انتشارات روستا و توسعه شماره ۱۰. مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی جهاد سازندگی. تهران.

- نقوی، میرعلی؛ علی بابایی (۱۳۹۲). ارزیابی سیاست توسعه اقتصادی روستایی از دیدگاه منطقه‌ای با نگاهی بر سیاست‌های دولت در ایران، فصلنامه پژوهش‌های روستایی. دوره ۴. شماره ۳. صفحات ۴۷۹-۴۵۱.

- وردی‌نژاد، فریدون؛ حسین کریمی‌آشتیانی (۱۳۸۷). شناخت محیط‌زیست و آمایش سرزمین، انتشارات مدیریت شهری. تهران.

- سجاسی‌قیداری، حمدالله؛ طاهره صادقلو؛ مجتبی پالوج (۱۳۹۲). اولویت‌بندی راهبرد معیشت پایدار روستایی با مدل سوات- تاپسیس- فازی: شهرستان خداآبندلو، فصلنامه روستا و توسعه. صفحات ۱۱۰-۸۵.

- سعدی، محمدرضا؛ میرحسین موسوی (۱۳۹۲). بررسی عوامل و سیاست‌های مؤثر بر اشتغال نیروی کار، فصلنامه پژوهشنامه اقتصادی (رویکرد ایرانی- اسلامی). سال سیزدهم. شماره ۴۹. صفحات ۱۹۸-۱۷۷.

- سیدعلیپور، سیدخلیل؛ ابوذری پایدار؛ خدیجه صادقی (۱۳۹۵). ارائه مدل آمایشی راهکارهای تحقق اقتصاد پایدار با تأکید بر امنیت پایدار در نواحی روستایی (محدوده اجرای CSP جازموریان- جنوب کرمان)، مجله جغرافیا و توسعه. شماره ۴۴ (دوره ۱۴). صفحات ۶۳-۴۵.

- سعیدی، عباس (۱۳۷۷). توسعه پایدار و ناپایداری توسعه روستایی، فصلنامه مسکن و انقلاب. شماره ۷۷. صفحات ۲۲-۱۷.

- شاه‌طهماسبی، اسماعیل؛ مجید جوادیان؛ محمدجواد نیکبخت (۱۳۹۱). بررسی نقش تسهیلات به بنگاه‌های کوچک و متوسط صنعتی در ایجاد اشتغال (کارگاه‌های صنعتی در شهر تهران)، فصلنامه علوم اقتصادی. شماره ۱ (ویژه). صفحات ۵۶-۳۰.

- شعبانعلی‌قمی، حسین (۱۳۷۹). سیر تکاملی، مفاهیم و اهداف ارزیابی سریع روستایی و ارزیابی مشارکتی روستای، مجله جهاد. سال ۱۹. شماره ۱۹. صفحات ۲۲۷-۲۲۶.

- شهرمادی، مهنا؛ تهمینه احسانی‌فر؛ کامبخش فرحمنند؛ فرحناز رستمی؛ ماریه صحرايي (۱۳۹۸). واکاوی چالش‌های فراروی عملیاتی کردن ایده‌های کسب و کار از دیدگاه زنان روستایی (مورد: استان کرمانشاه)، فصلنامه پژوهش‌های روستایی. دوره ۹. شماره ۴. صفحات ۵۶۳-۵۵۲.

- طهماسبی، اصغر؛ سیده خدیجه مهدوی (۱۳۹۰). تخریب اراضی و تسهیلات محیط‌زیست جهانی و سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور (GEF). فصلنامه جنگل و مرتع. پیاپی ۷۵.

-
- Kelsall Tim, Mercer Claire (2003). Empowering People? World Vision & 'Transformatory Development' in Tanzania, Review of African Political Economy, No 32.
 - Serrat, Olivier (2008). The Sustainable Livelihoods Approach, Manila: ADB., Knowledge Solutions, November, No15, PP. 1-5.
 - Shen Fujun (2009). Tourism and the Sustainable Livelihoods Approach: Application within the Chinese context, A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, PP.22-40.
 - Sylvie Démurger, Martin Fournier, Weiyong Yang (2009). Rural households' decisions towards income diversification: Evidence from a township in northern China.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1043951X10000544>.
 - UNDP (2015). Capacity Development. Technical Advisory Paper 2, United Nations Development Program, New York.
 - Barrett, C. B et al (2001). Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications. Food Policy, 315.
 - Chambers, R., & Conway, G (1992). Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for the 21st century. UK: Institute of Development Studies.
 - Corney & Litvin of (1999). Livelihood Approaches Compared. London: DIFID Causes: Thinking About Poverty from a Chronic Poverty Perspective, World Development, Vol.33, No.6, PP. 867-879.
 - Heyuan You, Xiaoling Zhang (2017). Sustainable livelihoods and rural sustainability in China: Ecologically secure, economically efficient or socially equitable, Resources, Conservation and Recycling, Vol, 120, PP.1-13.
[http://dx.doi.org/10,21859/jjr-.08012](http://dx.doi.org/10.21859/jjr-.08012).
 - Jeanette, S. Martin, Milorad Novicevic (2010). Social entrepreneurship among Kenyan farmers: A case example of acculturation challenges and program successes, International Journal of Intercultural Relations, Vol .34, No.5, PP.482-492.